

А.Абдулхамидов, Ғ.Раҳмонов

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА
ПАРЛАМЕНТАРИЗМ**

(ўқув-услубий қўлланма)

Фарғона-2019

Мазкур ўқув-услугий қўлланма муаллифларнинг кўп йиллик илмий-педагогик фаолияти давомида Олий ва ўрта махсус ўқув юртлирининг ўқув дастурларига мувофиқ равишда тайёрланди. Унда фуқаролик жамиятини вужудга келиши ва ривожланишининг асосий йўналишлари тадқиқ ва таҳлил этилган, жамиятда инсон ва шахснинг, яъни фуқаронинг кадр-қиммати олий кадрият даражасига кўтарилиши тўғрисидаги илмий-назарий ҳамда ўқув-педагогик масалалар ёритилган.

Маъсул муҳарир: фалсафа фанлари номзоди, доцент Ҳ.П.Пўлатов.

Тақризчилар: фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) А.Абдумаликов, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) М.Тешабоев.

Мазкур ўқув-услугий қўлланма Фарғона давлат университети Илмий Кенгаши томонидан 2019-йил 31-январдаги 6-сонли йиғилишида нашрга тавсия этилган.

Кириш

Республикаимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожатномасида “Замонавий, оқилона бошқарув тизими жорий этишнинг биринчи шarti сифатида парламентнинг муҳим қарор қабул қилиши ва қонунлар ижросини назорат этиш фаолиятини кучайтиришдан иборат эканлигини аъкидлайди¹.”

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий ва йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамияти қурмоқда.

Биз мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб ўз умрини ўтаб бўлган эски мустабид совет тузумидан воз кечиб, жаҳон тажрибасини ҳар томонлама пухта ўрганиш, умуминсоний кадриятларни чуқур англаш, миллий урф-одат ва анъаналаримизни асраб авайлаш ва янада мустаҳкамлаш асосида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этишга азму қарор қилдик².

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ижтимоий – сиёсий, мафкуравий – маънавий соҳаларда тараққиёт ҳамда янгиланишнинг ўзига хос ва ўзига мос йўлини танлади. Мамлакатимиз ўтган қисқа вақт мобайнида улкан ютуқларга эришди. Ватанимизда соғлом, осойишта ижтимоий муҳит, сиёсий барқарорлик вужудга келиб, фуқароларимизга ўз қобилият ва истеъдодларини намоён қилиш, яратиш, бунёдкорлик билан шуғулланишлари учун кенг имкониятлари яратилди.

Республикаимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш тажрибаси, оқилона ва одилона ички ҳамда ташқи сиёсати, танлаган йўли – ривожланишнинг “Ўзбек модели” номи билан дунёга тарқалиб тан олинди. Буларнинг ҳаммаси, аввало,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожатнамаси.

² Қаримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2015, 125-бет.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг беқиёс хизмати туфайли вужудга келди. Ўзбекистоннинг “Ўзига хос ва ўзига мос” тараққиёт йўлининг мазмун – моҳияти, йўналишларини белгилаб, Биринчи Президентимиз истиқлолнинг дастлабки кунларидан бошлаб миллий анъаналаримизга асосланган янги давлатчилик назарияси, миллий тикланиш ғоясини ишлаб чиқди. Ислом Каримовнинг ҳар бир нутқи, ҳар бир асарида мамлакатимизнинг ўтмиши ва бугунги тараққиёти, бу ривожланиш замиридаги мавжуд муаммолар, истиқболда мўлжалланган стратегик вазифалар минтакавий ва халқаро сиёсат, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни ва мавқеи каби долзарб масалалар ўзаро уйғун ҳолда ўзининг ижтимоий – фалсафий ечимини топган.

Ислом Каримов асарларида даврнинг мазмун – моҳияти, ижтимоий – иқтисодий, маданий – маърифий жараёнларда амалга оширилаётган ислохотлар, уларни ҳаётга татбиқ этишдаги муаммо ва ечимлар ҳамда турфа қарашлар тадрижийлиги, шунингдек, ижтимоий фанларнинг асосий назарий йўналишлари, мустақиллик мафкураси, янгича тафаккур ва қарашлар тўлиқ ўз ифодасини топган. Шу боис бу асарларни пухта билиш, уларда ёритилган ғоя ва масалалар моҳиятини англаб етиш ҳар бир фуқаро учун, айниқса, ижтимоий фан мутахассислари талабалари учун долзарб аҳамиятга эга.

Ушбу тадқиқот жамиятда юз бераётган ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий жараёнларни тизимли таҳлил қилишга, муаммоларни ҳар томонлама идрок этишга ва ечимини топишга ёрдам беради. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясини яратилиши мавзусини таҳлил қилишда қуйидагиларни кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқ: Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг илмий асослари ва устивор йўналишлари; Ижтимоий ва сиёсий қарашларнинг назарий асослари; Маънавият, маърифат ва миллий мафкура ҳақидаги назарий қарашлар; Давлат ва жамият тараққиёти ҳамда унинг барқарор ривожланишига таҳдидлар ва уларни бартараф этишнинг самарали механизмлари.

Фуқаролик жамияти тарихий тараққиётнинг, инсоният тамаддуни

маданий – маърифий юксалишининг етуклик даражаси эканлиги, демократик фуқаролик жамияти ва ижтимоий муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий тартибга солинганлиги, умуминсоний демократик қадриятлар ва институтлар қарор топганлиги, адолатли қонунлар тизими шаклланганлиги, давлат ва барча сиёсий институтлар халқ ва фуқаролар манфаати учунгина фаолият кўрсатадиган, фуқаролари қомилиққа, юксак маънавий сифатларга эришганлиги билан таърифланади.

Мамлакатимизда қарор топаётган демократик фуқаролик жамиятининг хусусиятларидан бири – унинг таркибий институтлари бўлмиш – нодавлат нотижорат ташкилотларининг ўзбек миллати учунгина хос бўлган маҳалла ва жамоат бирлашмаларининг жадал шаклланаётганлигидир. Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимизда фаолият юритаётган мазкур тузилмаларнинг фуқаролик жамияти институтлари сифатида шаклланиш ва мустаҳкамланиш хусусиятларини тадқиқ этиш долзарб мавзулардан биридир. Айниқса, уларнинг давлат органлари билан муносабати, фуқароларнинг манфаатларини ифодалаши, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш тизимидаги иштироки самарасини аниқлаш каби масалаларни назарий – ҳуқуқий жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси фуқаролик жамиятининг мақсади ҳақида тасаввурга эга бўлиши, ўзининг тақдирини жамият тақдири билан ҳамоҳанг ҳис этиб яшаши лозим. Фуқаролик жамияти инсон қамолоти йўлида беқиёс аҳамиятга эга эканлигига Биринчи Президентимиз И.А.қаримов томонидан “Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устивор бўлиб, у инсоннинг ўзини – ўзи қамол топтиришга қонелиқ қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўйбга чиқишига кўмаклашади” деб таъриф берилган³.

Олий ўқув юрти талабалари, академик лицей ўқувчилари ҳамда кенг жамоатчилик ҳам истиқлолимизнинг ўз олдига мақсад қилиб қўйган қучли ҳуқуқий демократик давлатдан қучли фуқаролик жамиятини барпо этиш сари

³ Қаримов И.А. Ўзбекистон буюқ келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1999.

бош ғоясининг мазмуни, моҳияти ва аҳамияти ҳақида тушунчага эга бўлиши керак. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги билимлар уларнинг онгида жамиятнинг тараққиёти йўлида меҳнат қилиш, ватанимизни бойликлари захираларини авайлаб – асраш, кадрлаш туйғусини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга фуқаролик жамиятида яратилган шарт – шароитларга шукроналик ва даҳлдорлик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилади.

Мазкур ишда мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этилиши ҳақида умумий тушунчалар ёритиб берилади. Унда ёритилган масалалар ўқувчиларни фуқаролик жамиятининг моҳияти, табиати ҳамда уни шакллантириш жараёнларига бағишланган катор сиёсий – назарий, фалсафий, ҳуқуқий, тарихий йўналишдаги асарлар билан таништириб, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш борасида амалга оширилиб келинаётган ислохотларнинг тарихий, ҳуқуқий негизлари, бу борадаги қонунчиликнинг мазмун – моҳияти ҳақидаги билимларини бойитади. Ўқувчилар фуқаролик жамияти ҳақидаги тушунчаларга, фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларнинг ҳуқуқий асослари, фуқаролик жамиятининг институтлари тушунчаси, тизими ва турлари, фуқаролик жамиятини такомиллаштириш борасида қабул қилинган янги қонунларнинг мазмуни, моҳияти ва аҳамияти ҳақида билимларга эга бўладилар. Ушбу ишни таълим жараёнида қўллашда асосий эътибор фуқароларимиз, айниқса, ёшларимизнинг жамиятда мустақил фуқаролик позициясига эга бўлишлари ҳақида мукамал тушунчага эга бўлишлари ҳамда уларнинг онгида фуқаро бурчи ва фуқаро маъсулияти бўйича теран тасаввурни ривожлантиришга асосий эътибор қаратиш асосий йўналиш ҳисобланади.

Мазкур тадқиқотимизнинг методологик ва назарий асосларини Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришда, бундай жамиятни шакллантириш жараёнида ҳуқуқий маданиятнинг ўрни ва аҳамиятига оид

асарлари, фикрлари, кўрсатмалари, ҳамда ушбу мавзунинг турли жиҳатлари бўйича изланишлар олиб бораётган мамлакатимиз ва хорижлик ҳуқуқшунос, сиёсатшунос ва файласуф олимларнинг асарлари ташкил қилди.

Фуқаролик жамияти барпо этишнинг назарий ва амалий жиҳатлари, ушбу жамиятнинг ҳуқуқий маданияти, маънавий – ахлоқий асосларига оид муаммолар Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти йилларида барча ижтимоий гуманитар йўналишдаги илмий тадқиқотларнинг диққат марказида турибди. Сўнгги йилларда фуқаролик жамиятининг моҳияти, табиати ҳамда уни шакллантириш жараёнларига бағишланган қатор сиёсий – назарий, фалсафий, ҳуқуқий, тарихий йўналишдаги асарлар чоп этилди.

Мазкур муаммолар хусусида тадқиқот олиб борган кўпгина ҳуқуқшунос, файласуф, сиёсатшунос олимларимизнинг асарлари диққатга сазовордир. Хусусан, Ш.Уразаев, М.Шарифхўжаев, А.Азизхўжаев, С.Адилходжаев, Д.Аҳмедов, Х.Бобоев, Ш.Жалилов, З.Исломов, У.Таджиханов, А.Саидов, Х.Одилқориев, А.Турсунов, Э.Далилов, О.Хусанов, М.Файзиев, Ф.Раҳимов, А.Ҳамраев, С.Жўраев, Р.Жумаев, М.Қирғизбоев, М.Ғуломов, Ф.Мусаев, Х.Ғойибназаров каби олимларнинг тадқиқотлари шулар жумласидандир.

Фуқаролик жамиятини ҳақида сўз юритганда У.Таджиханов ва А.Саидовларнинг ҳуқуқий маданият назариясига оид дарслик ва монографияларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Фуқаролик жамиятининг моҳияти, тушунчаси, функциялари, услубларига оид изланишлар қуйидаги хорижлик муаллифлар томонидан ҳам амалга оширилган: Е.В.Аграновская, Л.А.Ершова, Н.М.Кейзеров, А.Л.Ликас, М.Н.Марченко, Н.И.Матузов, В.М.Межуев, В.С.Нерсисянц, А.Р.Ратинов, Ю.М.Резник, В.П.Сальников, В.А.Четвернин ва бошқалар.

Мазкур ишнинг мақсад ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистон Биринчи Президенти Ислом Каримов асарларида илгари сурилган Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиб бериш;
- Конституция фуқаролик жамиятини шакллантиришда ҳуқуқий асос сифатида

муҳим ижтимоий – юридик вазифани бажаришини таҳлил қилиш;

- Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг стратегик йўллари сиёсий плюрализмни ривожлантиришга, давлатнинг ижтимоий ролини кучайтиришга, шахснинг мустақиллигини таъминлашга, давлатнинг иқтисодий ролини ўзгартиришга йўналтирилганлигини таҳлил қилиш;
- Инсон ҳуқуқлари – фуқаролик жамиятининг муҳим устивор кўрсаткичи эканлигини таҳлил қилиш;
- Мамлакатни демократлаштириш ва модернизация қилиш жараёнида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий маданият узвийлиги муаммолари таҳлили;
- Фуқаролик жамияти тарихи, тушунчаси ва юридик табиатини таҳлил қилиш;
- Фуқаролик жамияти тўғрисидаги сиёсий – ижтимоий ғояларнинг вужудга келиши, тарихи ва ривожланиши таҳлили;

Мазкур ишда демократик фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясининг яратилиши, генезиси, тарихий ғоявий илдизлари, шарқона концепцияси, Ўзбекистонда шакллантиришнинг конституциявий – ҳуқуқий омиллари, суд-ҳуқуқ ислохотлари шароитида фуқаролик жамиятига хос ҳуқуқий маданиятни қарор топтириш муаммолари, шунингдек фуқароларнинг маънавий ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш хусусиятлари, замонавий мафкуранинг назарий ва амалий талқинини яратиш масалалари ўзининг етарли ифодасини топган.

Ишда мамлакатимизда демократик фуқаролик жамиятининг маънавий – ҳуқуқий асосларини теран шакллантириш, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва сиёсий фаоллигини юксалтириш, замонавий – маърифий, маънавий, ҳуқуқий маданиятни қарор топтириш, фуқаролик жамияти инсоният томонидан асос солинган давлат ва жамият ҳаётининг энг олий шакли эканлиги ва Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясинининг яратилиши ёритилади.

I.Боб. Фуқаролик жамияти ва парламентаризм.

I.1. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов асарларида фуқаролик жамиятини барпо этиш масалалари

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг маърузалари, чиқишлари, асарларида фуқаролик жамиятини барпо этиш масалалари муҳим сиёсий, ижтимоий – фалсафий воқеа сифатида акс эттирилган. И.А.Каримов чиқишлари халқимиз, жамиятимиз босиб ўтган тарихий тараққиёт йўлини акс эттириб қолмай, балки бу йўлдаги қийинчиликлар, синовлар ва тўсиқларни бартараф этишнинг руҳий жасорат йўли ёритилган.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов ўз халқи тақдирига чин юракдан қайғурувчи, ўзбек халқини дунёнинг энг илғор халқлари қаторида кўришни истаб, шунга қатъий ишонган, озод ва обод Ватан қуриш учун бутун вужуди, ғайрати ва шижоати билан меҳнат қилган донишманд давлат раҳбари эди. У ўз асарларида назарий фикрлари, мулоҳаза ва мушоҳадалари, теран қарашлари орқали узоқни яққол кўра оладиган, буюк бир донишманд инсон бўлиб гавдаланади. Бу асарларда Ўзбекистонда қурилаётган ҳуқуқий демократик давлат хусусиятлари, демократия ва халқ руҳияти, демократик тамойиллар ривож, маданиятлар ва цивилизациялар синтези, фуқаролик жамияти тизимини шакллантириш йўллари, миллий мафкура зарурати ва унинг негизлари, миллий қадриятларни тиклаш, неча минг йиллик тарихимизни ўрганишнинг концептуал масалалари асослаб берилган.

Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг асосий устивор йўналишлари бўлган – тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро тотувлик, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилиш, миллий армияни шакллантириш, суд-ҳуқуқ тизимини янги асосларда барпо этиш, инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ижтимоий – сиёсий ҳаётни эркинлаштириш, илм-фан, таълим – тарбия, маданият ва спортга эътиборни кучайтириш жаҳон

ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш масалалари мустақиллигимизнинг пойдевори қўйилаётган даврдаёқ Биринчи Юртбошимизнинг чиқишларида ўз ифодасини топган.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг миллий истиқлол ғояси билан йўғрилган сиёсий – ҳуқуқий таълимот, яъни адолатли жамият барпо этишнинг Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган фалсафаси билан узвий боғлиқдир. Барчамиз учун азиз ва қадрли бўлган Ислом Абдуғаниевич Каримов бугун орамизда йўқ. Бирок биринчи Президентимиз тамонидан илаб чиқилган тараққиётнинг “Ўзбек модели”ни амалга ошириш ва замонавий давлат барпо этиш борасидаги стратегик тамойилларга биз ўз ишимизда доимо суянамиз деди Республикамиз Президенти Ш.М.мирзиёев 14 январ 2017 йили Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида⁴. Буюк давлат арбоби ўзининг кўплаб маъруза ва асарларида мамлакатимизда шакллантирилаётган инсонпарвар демократик фуқаролик жамиятининг маъно – моҳиятини, мазмуни ва хусусиятларини, бу борада амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларнинг йўналишларини аниқ белгилаб берди. Айниқса, “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “Юксак маънавият – енгилмас куч”, “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш энг олий саодатдир” номли асарлари, “Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги маърузалари халқимиз табиати, тарихий қадриятлари ва менталитетини инобатга олган ҳолда юртимизда фуқаролик жамияти барпо этишнинг назарий ва амалий жиҳатларини аниқ белгилашда улкан методологик аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти халқимизнинг эзгу

⁴ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий интизом ва шахсий жавобгарлик –ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.

мақсад ва орзу-умидларини ифодалар экан, жумладан қуйидагиларни таъкидлайди: “Биз фуқаролик жамияти қуришга интилоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини – ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”⁵. Албатта, фуқаролик жамиятини шакллантириш босқичма – босқич амалга ошадиган, узоқ давом этадиган мураккаб жараёндир. Илгари сурилаётган мазкур устивор вазифа жамиятда давлат раҳбарлигининг, умуман давлат бошқарувининг мазмунини тубдан ўзгаришига олиб келади. Бунда халқ оммаси билан ҳокимият ўртасида ўзаро ҳамкорлик асосидаги яқинлашув содир бўлади. Давлат жамоат бирлашмаларига, фуқароларнинг ўзини – ўзи бошқариш органларига нафақат “ҳокимият”ни беради, балки улар зиммасига демократик жамият барпо этишда фаол иштирок қилиш масъулиятини ҳам юклайди.

Биринчи Президентимизнинг фуқаролик жамияти моҳиятига оид қуйидаги фикрлари ҳам муҳим методологик аҳамиятга эга: “Биз учун фуқаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устивор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсунуш бир вақтнинг ўзида амал қилади”⁶. Бошқача айтганда, давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим⁷. Ушбу талаб, аввало, эркин иқтисодий фаолият, хусусий тадбиркорлик, фуқароларнинг шахсий номулкӣ муносабатлари соҳасига оиддир.

Аниқ мақсадга йўналтирилган туб ислохотлар орқали фуқаролик

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. / Ватан саждагоҳ, каби муқаддасдир. Т.: Тошкент: “Ўзбекистон”, 1995. –Б.11.

⁶ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: “Ўзбекистон”, 1997. –Б.173.

⁷ Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005, -Б.52.

жамияти сари изчил одимлаб бориш ҳамда кўзланган мақсадга эришиш учун зарур бўлган барча ижтимоий – иқтисодий, сиёсий – ҳуқуқий, маданий – маънавий чора – тадбирларни ўзида жамлаган мукамал дастур яратиш зарурлиги англаб етилди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида “Ўзбекистон демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги маърузасида ушбу дастурда ўз ифодасини топиши лозим бўлган вазифалар хусусида чуқур таҳлил юритиб, юртимизда фуқаролик жамияти барпо этишнинг қуйидаги етти устувор йўналишини⁸ белгилаб берди.

Биринчи устувор йўналиш, энг муҳим мақсад, олий неъмат — мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш. Мустақиллик биз учун, аввало, ўз тақдиримизга ўзимиз эгалик қилиш ҳуқуқи, келажагимизни ўз қўлимиз билан барпо этиш, юртимиз бойликларидан фақат халқимиз ва Ватанимиз манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш демакдир.

Бу ўринда мустақиллик нафақат ҳуқуқ-имконият, балки айни вақтда, улкан масъулият эканлигига эътибор қаратиш лозим. Мустақиллик ўз тақдиримиз учун масъулликдан ташқари, биздан халқаро ҳамжамият олдида зиммамизга олган мажбуриятларга риоя этиш ва уларни бажаришни талаб этади. Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми талабларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган меъёрларига қатъий амал қилиб яшаш масъулиятини сўзсиз юклайди. Ўзбекистон дунё ҳамжамиятидан ўзига муносиб обрў ва ўрин эгаллаш учун доимо интилади ва курашади. “Биз мустақил тараққиёт йўлини айнан мана шу маъно-мазмунда англаб, уни мамлакатимизни сиёсий жиҳатдан ривожлантириш, иқтисодиётни модернизация қилиш, жамиятни маънавий янгилаш борасида олиб бораётган

⁸ Каримов И.А. Биз танлаган йул — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йули. Т.11. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. -Б.3-52

барча ислохотларимизнинг мезони, деб билишимиз керак”⁹.

Иккинчи устувор йўналиш - мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини, халқнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат. Маълумки, тинчлик ва хотиржамлик бўлган юртда юксалиш ва тараққиёт бўлади. Шу боис тинчлик ва осойишталикка раҳна солувчи ҳар қандай уриниш тараққиётимиз учун душманликдир. Экстремизм, халқаро террорчилик ва наркобизнесга қарши изчил курашиш йўлида барча имконият ва куч-қудратимизни сафарбар қилиш, бугунги кунда энг муҳим ва долзарб вазифамиз бўлмоғи лозим.

Мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашда ташқи таҳдидлардан ҳимояланиш ва уларнинг олдини олиш билан бирга ички хавфсизлик муаммолари ҳам муҳим ўрин тутди. Бу ерда гап жамоат тартибини сақлаш, ҳуқуқ бузилишининг олдини олиш, айниқса, жинойтчилик, уюшган жинойтчилик, коррупция, миллатчилик, маҳаллийчилик, уруғ - аймақчилик каби салбий ҳодисаларга қарши курашни қатъият билан давом эттириш хусусида бормоқда.

Учинчи устувор йўналиш бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодиётнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишдан иборат. Хусусий мулк, у билан боғлиқ, муносабатлар (мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш) тизимини ривожлантириш ҳамда шу асосда иқтисодиётда хусусий сектор мавқеини мустаҳкамлаш ниҳоятда муҳимдир. Кичик ва хусусий бизнес ҳамда тадбиркорликни мунтазам ривожлантириш долзарб масала. Айнан мазкур стратегик йўл орқали мамлакатда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, фуқароларнинг даромадларини орттириш, мустақил мулкдорлар синфини шакллантириш мумкин бўлади.

⁹ Каримов И.А. Биз танлаган йул — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йули. Т.11. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. -Б.3-20

Иқтисодийтимизга хорижий инвестициялар, авваламбор, хусусий сармояларни жалб этиш, инвесторлар учун шарт-шароит ва ҳуқуқий кафолатларни яратиб бериш, улардан оилона фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Иқтисодийни модернизация қилиш ва барқарор бозор муносабатларини қарор топтиришдек мураккаб вазифаларни ҳал этиш учун Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ва молия ташкилотлари билан, шунингдек барча хорижий давлатлар билан шу соҳадаги ҳамкорлигини кучайтириш лозим.

Тўртинчи устивор йўналиш — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек ошкораликни, жамиятимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни амалий ҳаётда жорий қилишдан иборат. Мамлакат Биринчи Президенти И.А.Каримов инсон ҳуқуқларини устивор тарзда таъминлаш, шунингдек оммавий ахборот воситаларининг “тўртинчи ҳокимият” сифатида мавқеини мустаҳкамлаш ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қарор топтиришнинг муҳим шартларидан эканлиги хусусида такрор-такрор таъкидлаган. Бу бежиз эмас, чунки инсон ҳуқуқларининг устуворлиги ислохотларимиз дастурининг муҳим тамойили саналади.

Давлатимизнинг Биринчи раҳбари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида таъкидлаб ўтганидек: “Ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари — матбуот, радио-телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнининг узвий таркибий қисмига айланиши зарур”¹⁰.

Мамлакатни модернизация қилиш ҳамда ёрқин келажакка интилишимиз жараёнида эркин матбуот реал вазият шароитида фаолият кўрсатиши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг долзарб муаммоларини дадил кўтариб чиқиши, одамларни безовта қилаётган барча масалаларни жамоатчилик муҳокамасига ҳавола этиши, ҳокимият ва бошқарув

¹⁰ Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11, - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2003. -Б.23

тузилмаларининг қабул қилаётган қарорлари ва фаолиятига танқидий, шу билан бирга, ҳолис баҳо бериб бориши ниҳоятда муҳимдир.

Мустақиллигимиз асосчиси И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Матбуот эркинлигининг кафолати ахборот соҳасида бозор муносабатлари ва рақобатни ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ. Бугун оммавий ахборот воситалари олдида иқтисодий шериклар топиш, иқтисодий жиҳатдан ўзини ўзи таъминлашга эришиш борасида кенг ва реал имкониятлар пайдо бўлмоқда, бу эса ўз навбатида уларнинг эркин ва мустақил фаолият кўрсатишида асосий омил бўлиб хизмат қилади. Барча оммавий ахборот воситаларига... мамлакатимиз ахборот майдонида ҳалол рақобат асосида фаолият олиб бориши учун давлат зарур шароитларни яратиб бериши лозим. Айтиш мумкинки, бу жамиятни том маънода демократлаштириш гаровидир”¹¹.

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик жамияти демократик тарзда уюшган, ошкоралик ва очиқлик ҳукм сурадиган эркин жамиятдир. Бу жамиятда сиёсий-ҳуқуқий ҳодисаларга ижтимоий баҳо бериш, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашиш устивор мавқега эга бўлади. Жамоатчилик фикри - фуқаролик жамиятининг ҳолатини ўзида аниқ акс эттирадиган бамисоли бир кўзгудир. Кези келганда таъкидлаш жоизки, бизда жамоатчилик фикрини ўрганиш ҳам, уни шакллантириш ҳам ҳали етарли даражада эмас, сабаби бундай ёндашув ҳали сиёсий ҳаётимизнинг доимий белгисига, таркибий жиҳатига айланиб улгурмаганидадир.

Жамиятни муттасил демократлаштириш ва фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, биринчи навбатда, аҳоли кенг қатламлари сиёсий фаоллигининг оширилиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан ўзвий боғлиқдир. Мазкур вазифани ижобий ҳал этишда бошқа омиллар қатори мамлакатимизда чинакам кўппартиявийлик, демократик парламентаризм тизими ва ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтирилиши муҳимдир. Ўзбекистон

¹¹ Каримов И.А.Биз танлаган йул демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йули. Т. 11,- Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. -Б.24-25

Республикасининг парламенти - Олий Мажлиси икки палатали қилиб ташкил этилиши, қуйи палатага асосан сиёсий партиялар томонидан кўрсатиладиган рўйхатлар бўйича сайлов ўтказиш жамиятимизни сиёсий жиҳатдан фаоллаштиришга туртки бериши шубҳасиз.

Бешинчи устивор йўналиш - фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти сифатида жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг мавқеи ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг фаоллигини ошириш фуқароларнинг хусусий ҳаёти соҳасига давлат аралашувини камайитириш, қонун воситасида чеклаш билан боғлиқ. “Бу масалада давлатнинг роли - деб кўрсатади И.А.Каримов, - аввало, иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги устувор йўналишларни аниқлашга, қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий нормаларнинг барча томонидан сўзсиз бажарилишини таъминлашга, ташаббус ва тадбиркорликни рағбатлантиришга, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини қарор топтириш учун зарур ва ҳаммага баробар бўлган шарт- шароитлар яратишга қаратилмоғи даркор”¹².

Ушбу йўналишда жамоатчилик назорати алоҳида ўрин тутди. Демократик жамиятда бутун ижтимоий-сиёсий ҳаёт ошкора, жамоатчилик кўз ўнгида ва унинг фаол иштирокида рўй бериши назарда тутилади. Шу боис қонунлар ижросини таъминлаш, мамлакатда қабул қилинган ва амалда бўлган меъёрий ҳужжатларни ҳаётга жорий қилишда давлат ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятни демократлаштиришнинг яна бир муҳим йўли марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш боришдир. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат ва нодавлат ташкилотларини ривожлантириш ҳамда улар

¹² Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11 - Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. —Б.28.

фаолиятининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш давлатимизнинг доимий диққат марказидаги масаладир. Шунингдек, бу соҳадаги муҳим йўналиш давлат билан жамоат бирлашмаларининг ижтимоий шериклик асосидаги ҳамкорлигини ривожлантириш, бундай алоқаларнинг самарали усул ва шакллари вужудга келтиришдан иборат.

Олтинчи устувор йўналиш - суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни изчил давом эттиришдан иборат. Бу соҳадаги энг муҳим вазифа суд-ҳуқуқ, идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини амалда таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг фикрига кўра, судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. Қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бўзилиши муқаррар. “Қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминламасдан туриб, фуқаролик жамияти ҳақида сўз юритишга ҳеч қандай асос қолмайди”¹³.

Ҳуқуқий тизимимизда либераллаштириш жараёнларининг бошланганлиги ислохотларнинг муҳим натижасидир. Бугунги кунда қонунчиликни, ҳуқуқий нормалар мазмунини демократия тамойиллари асосида эркинлаштириш ва янгилашдек ижобий тенденция вужудга келди. Бизнинг фикримизча, ушбу масалалар алоҳида илмий объекти ҳисобланади.

Суд тизими фаолиятини (амалиётини) демократлаштиришда суд ҳокимияти ва оммавий ахборот воситаларининг ўзаро муносабати масаласи ҳам эътибордан четда қолмаётир. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишдек кенг миқёсли ўзгаришлар, аввало, ҳар қайси фуқаронинг манфаатини ҳимоялайдиган қонун ва бошқа ҳуқуқий нормалар оммавий ахборот воситалари томонидан ёритиб борилиши зарурдир. Чунки оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик фикрига, фуқароларнинг ҳуқуқий онига таъсир ўтказиш ҳамда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришдаги ўрни ва

¹³ Каримов И.А. Биз танлаган йул - демократик тараккиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йули. Т. II.- Тошкент: «Ўзбекистон», 2003. -Б.31

аҳамияти беқиёсдир.

Еттинчи устувор йуналиш — барча ислохотларнинг пировард натижаси инсон манфаатларига йўналтирилганлиги, уларга баҳо беришнинг асосий омили ва мезони инсон эканлигидир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки кунларданок инсонпарвар кучли ижтимоий сиёсат олиб бормокда. Ушбу сиёсатнинг мазмунига чуқурроқ кириб борилса, шунга амин бўлиш мумкинки, мамлакатда ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини жадал ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф- хатарлардан муҳофаза этиш, одамларнинг социал соҳа бўйича талаб ва эҳтиёжларини қондириш йўлида мунтазам равишда иш олиб борилмокда. 2007 йилни “Ижтимоий ҳимоя йили”, 2008 йилни “Ёшлар йили”, 2009 йилни “Қишлоқ тараққиёти ва фаравонлиги йили” деб эълон қилинганлиги ва улар асосида ижтимоий мазмундаги тадбирларнинг амалга оширилганлиги фикримизнинг яққол далилидир.

Ҳозирги босқичда давлатчиликни шакллантириш билан боғлиқ янги вазифалар ижтимоий ҳаётни янада демократлаштириш билан боғлиқ бўлиб, у энг аввало, сиёсий институтлар ва нодавлат ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ранг-баранглигида ҳамда уларнинг ролини мустаҳкамлашда ўз ифодасини топади. Айнан шунинг учун ҳам “Янги шароитда давлатнинг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ғоят муҳим вазифаси сиёсий партиялар... билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шакллариини излаб топишдан иборатдир”¹⁴.

Юқорида фикрларни умумлаштириб айтганда Биринчи Президентимиз Ислон Каримов ўз асарларида юртимизни ва халқимизни келажак томон тараққиёт йўлини кўрсатиб берди, улар мухтасар қилиб айтганда қуйидаги тезисларда ўз ифодасини топган:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мустақиллик ва демократик жамият қуришнинг ҳуқуқий асоси. Фуқаролик жамиятининг демократик

¹⁴ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тарақиёт йўлида. Т.6. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998. -Б.

жамият сифатида намоён бўлиши фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларида ўзбек моделининг ифодаси. Демократик жамият қуришни амалга ошириш босқичлари. Қонун устуворлиги тамойилининг фуқаролик жамияти ҳаётида ақс этиши. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда давлат бош ислохотчи тамойилининг қонунчиликда намоён бўлиши. Кучли ижтимоий сиёсат - Ўзбекистон Республикаси умумдавлат сиёсатининг бош йўналиши. Ислохотларни босқичма-босқич амалга оширилишининг ҳуқуқий асосларини фуқаролик жамиятини шакллантириш билан боғлиқлиги. Фуқаролик жамиятида иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги тамойилининг ифодаси.

1.2. Қонуннинг устуворлиги - ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг устувор йўналишидир

Мамлакатимиз мустақил тараққиётининг дастлабки кунлариданоқ янги давлатчилик ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий (қонунчилик) асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Шу мақсадда тарихан қисқа муддатда Асосий қонун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Унда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қурилишининг асосий тамойиллари аниқ ифодалаб берилди. Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлиниши энг муҳим тамойил сифатида белгиланди. Айниқса, инсон ва жамият ҳуқуқларининг давлат манфаатларидан, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг эса миллий ҳуқуқий меъёрлардан устунлиги ҳам Конституцияда муҳрлаб қўйилди¹⁵. Айни пайтда, барпо этилажак янги жамиятнинг иқтисодий асосларини ташкил этувчи хусусий мулкнинг барча мулк шакллари ўзаро тенглиги ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазаланганлиги конституциявий даражада мустаҳкамлаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўз моҳияти, ички мазмунига кўра, мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг пойдеворидир. Асосий қонун ўзида том маънодаги демократиянинг асл мазмунини тўла-тўқис ақс эттириб, фуқаро жамият ва давлат ўртасидаги

¹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули.-Тошкент: «Ўзбекистон». 2007. -Б. 10

алоқаларни оқилона уйғунлаштириб мамлакатимизда демократик фуқаролик жамият барпо этишнинг ҳуқуқий асосидир.

Шунингдек, демократик институтларни ҳамда уларга мос янги ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, уларни самарали ҳуқуқий тартибга солиш ва ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилмоқда. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида “фуқаролик жамияти”нинг тушунчаси, таърифи берилмаган, ушбу ибора қўлланилмаган. Аммо ундаги ҳуқуқий давлатга хос хусусият ва тамойиллар, демократик жамиятга хос қоидалар, инсон (фуқаро)нинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига тегишли барча нормалар мамлакатимизда айнан ижтимоий адолатни ифодаловчи фуқаролик жамияти барпо этишга йўналтирилгандир.

Конституция фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий асос сифатида муҳим ижтимоий-юридик функцияни бажаради. Бизнинг фикримизча, Конституциянинг бу борадаги вазифаси, ижобий роли қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- фуқаролик жамияти институтлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни юксак савияда ҳуқуқий тартибга солади;
- давлатнинг инсон ва жамият манфаатларига хизмат қилиш мақоми - (мажбуриятлари)ни норматив мустаҳкамлайди;
- фуқаролик жамияти институтлари ва фуқароларнинг юксак ҳуқуқий мақомини белгилайди;
- жамият ҳаёти тартибли, маърифий-маданий тарзда кечишига, яъни фуқаролик жамияти қарор топишига шароит, ҳуқуқий майдон яратади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий қисмлари ва институтлари: жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, диний ташкилотлар оила, мактаб, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари (шу жумладан, маҳалла), жамғармалар, уюшмалар ва бошқаларнинг ҳуқуқий мақоми асослари қонуний тарзда мустаҳкамлаб қўйилган.

Таъкидлаш жоизки, Конституцияда фуқаролик жамиятини қуришга

йўналтирилган муҳим тамойиллар мустаҳкамланган. Мазкур тамойиллар аввало, давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларда инсон ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг устивор таъминланиши; демократик ҳуқуқ ва эркинликларнинг Конституция ва Қонунлар билан ҳимоя қилиниши (13-модда) тамойилларидир. Ўзбекистонда давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлиги (2-модда), шунингдек, давлат ҳокимиятининг халқ манфаатларини кўзлаб, Конституция ва Қонунлар ваколат берган идоралар томонидан амалга оширилиши (7-модда) айтиш фуқаролик жамиятининг хусусиятларини акс эттирувчи қоидалардир.

Асосий қонундаги муҳим демократик институтлар қаторида давлат ҳокимияти тизимининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойилини алоҳида эътироф этиш лозим. Мамлакатда ижтимоий ҳаётнинг сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги (плюрализм ва кўппартиявийлик) асосида ривожланиши ҳам илк бор конституциявий даражада мустаҳкамлаб қўйилган¹⁶. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб ижтимоий адолат ва қонунийлик асосида амалга ошириши (14-модда), кундалик турмушда Конституция ва қонуннинг устунлиги; давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўриши (15-модда) мамлакатимиз ва халқимиз демократик фуқаролик жамияти сари илдам бораётганлигининг далилидир.

Фуқаролик жамиятининг яна бир тамойили -фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эгаллиги ҳамда барча, ижтимоий тафовутларидан қатъи назар қонун олдида тенглигидир (18-модда). Навбатдаги конституциявий тамойилнинг мазмуни қуйидагича: “Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқдир, фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз, улардан суд қарорисиз маҳрум этиш мумкин эмас”¹⁷. Яна бир тамойил:

¹⁶ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. - 40 б.

¹⁷ Қаранг: Ўша жойда. - 40 б.

“фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларига путур етказмаслиги шарт”¹⁸.

Инсон ҳуқуқлари фуқаролик жамиятининг олий кадрияти ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари - адолатнинг, шахс эркинлигининг меъёрини, кўламини ифодалайди. Улар инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва муносабатларни тартибга солишнинг бу борада юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни бартараф этишнинг меъёрий шакли ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари тизимининг мукамаллиги давлатнинг демократиклиги ҳамда ҳуқуқийлигини ифодаловчи кўрсаткичдир. Конституцияда фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлари тўла қафолатланган. Шу билан бирга, барча фуқаролар Конституция ва қонунда белгиланган бурчларни бажаришлари шарт (47-52-моддалар).

Иқтисодий жиҳатдан қараганда, фуқаролик жамияти тенг шаклланган хусусий мулкчиликка таянади. Асосий қонун хусусий мулк дахлсизлигини ва унинг давлат томонидан ҳимояланишини ҳамда ҳар кимнинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Хусусий мулкчиликнинг конституциявий даражада мустаҳкамланиши иқтисодий фаолият эркинлигига, тадбиркорлик ривожига кенг йўл очади. Ва хусусий мулкка эга бўлган шахсина ўзини мустақил, эркин ва муҳофазаланган ҳис этиши мумкин. Конституцияда фуқаролик жамиятининг институтлари бўлмиш сиёсий партиялар ва ижтимоий тузилмалар, шунингдек оммавий ахборот воситалари фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан қафолатланганлиги (56-63, 67-моддалар) алоҳида диққатга сазовор.

Конституциямиз шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши, фуқароларнинг демократик сайлов ҳуқуқи, мустақил суд ҳокимиятини қарор топтиришга йўналтирилган тамойилларни мустаҳкамлайди, жумладан, шаҳарча, қишлоқ ва овуллаарда, шунингдек маҳаллаларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тизими жорий этилган янги қонун ва чоралар негизида

¹⁸ Таджикханов У., Одилкориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи. - Тошкент, 2001. -Б.334-335

ривожланиб бормокда.

Мустақил тараққиётимизнинг ўтган даври давомида янги давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш ниятида амалга оширилган бутун фаолиятимизга, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий соҳадаги ислохотларимизга амалда ўзини оқлаган қуйидаги беш тамойил асос қилиб олинди: *биринчидан*- иқтисодийнинг мафкурадан холилиги ва унинг сиёсатдан устунлиги; *иккинчидан*- давлатнинг ўтиш даврида бош ислохотчи бўлиши; *учинчидан*-қонун устуворлиги ёки барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги; *тўртинчидан*- кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, давлатнинг аҳолини ижтимоий ночор қатлам ва гуруҳларини қўллаб-қувватлаш борасида масъул бўлиши; *бешинчидан* -ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш¹⁹.

Таъкидлаш жоизки, мазкур тамойиллар фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий заминини ташкил этиб келаётган қонунчилигимизнинг мазмунига сингдирилди. Демократик жамиятга хос ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган, фуқаролик жамияти институтларининг ҳуқуқий мақомини белгиловчи ва такомиллаштирувчи баъзи қонунларни мамлакат ҳаётининг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва бошқа жабҳаларига кўра гуруҳлаб, кўриб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Биринчи гуруҳ; — фуқаролик жамиятининг иқтисодий асосларини, бозор муносабатларини қарор топтиришга хизмат қиладиган Қонунлар қаторида “Тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Мулк тўғрисида”ги, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги, “Хорижий инвестициялар ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “«Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги, “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги, “Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида”ги, “Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида”ги, “Лизинг тўғрисида”ги, “Санация тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар мавжуд. Ушбу гуруҳга оид қонунлар қаторида Ўзбекистон Республикасининг

¹⁹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007.-Б.5-6.

Фуқаролик кодекси, Хўжалик процессуал кодекси, Меҳнат кодекси кабилар алоҳида ўрин тутди.

Иккинчи гуруҳ — жамият ҳаётининг ижтимоий масалаларини ҳуқуқий тартибга солувчи қонунлар бўлиб, улар тоифасига қуйидагиларни киритиш лозим: “Ноғиронларни ижтимоий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Таълим тўғрисида”ги, “Ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Соғлиқни сақлаш тўғрисида”ги, “Ипотека тўғрисида”ги, “Суғурта тўғрисида”ги, “Ҳомийлик тўғрисида”ги, “Аҳолининг иш билан бандлиги тўғрисида”ги, “Истеъмол кредити тўғрисида”ги қонунлар, шунингдек Оила кодекси ва бошқалар.

Учинчи гуруҳ — фуқаролик жамияти муассасаларини шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлашга йўналтирилган қонунлар бўлиб, улар қаторига: “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Виждон эркинлига ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги, “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”, “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”, “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар киради.

Тўртинчи гуруҳ - маънавият ва маданият жабҳаси, тинчлик-осойишталик, қонунийликни таъминлашга йўналтирилган қонунлар “Таълим тўғрисида”, “Йўл ҳаракати қоидаларини бўзганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида”ги, “Судлар тўғрисида”ги, “Ҳакамлик судлари тўғрисида”, “Прокуратура тўғрисида”, “Адвокатура тўғрисида”, “Давлат мукофотлари ва фахрий унвонларни таъсис этиш тўғрисида”ги қонунлар,

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Солиқ кодекси, Жиноят кодекси ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 23 июнда қабул қилинган “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-107 сонли Қарори мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнларини жадаллаштиришда муҳим сиёсий- ҳуқуқий воқеа бўлди. Қарорда эътироф этилишича, мустақил, барқарор, аҳоли кенг қатламлари мададига сазовор бўладиган ва халқ орасида чуқур илдиз отган фуқаролик жамиятининг жуда хилма-хил институтларини ташкил этиш ва ривожлантириш Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган очиқ фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги ғоят муҳим вазифа ҳисобланади. Давлатимиз раҳбарининг мазкур қарори билан Нодавлат-нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилишига рағбат берилди, унинг вазифалари ва фаолият йўналишлари белгиланди. Шубҳасиз, давлатнинг бу борадаги сиёсати ва Жамғарманинг ташкил топиши ҳамда фаолият юритиши мамлакатда фуқаролик жамияти институтларининг жадал шаклланиши ва самарали иш олиб бориши учун қўшимча ишончли кафолат сифатида майдонга чиқмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 7 июлдаги “Фуқаролик жамияти институтларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора- тадбирлари тўғрисида”ги 404-сонли Қарори²⁰ Минтакавий сиёсат жамғармаси ва фуқаролик жамиятини ўрганиш институтига ўз фаолиятларини самарали олиб боришга кўмаклашувчи катта мадад бўлади. Бу эса ўз навбатида, мазкур жамоатчилик тузилмалари томонидан мамлакатимизда фуқаролик жамияти институтлари шаклланиши жараёнларини илмий таҳлил этиш ишларини фаоллаштиришга жиддий ёрдам бериши тайин.

²⁰ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг жорий архиви материаллари.

1.3. Фукаролик жамияти асослариини шакллантиришда шахс, давлат ва жамият манфаатларининг ўзаро уйғунлиги

Жамият ва шахс муносабатлари фалсафа тарихида турлича таҳлил қилинган. Аслида жамият ва шахс муносабатлари одам ва олам глобал муносабатларининг бевосита давомидир. Жамият ва шахс орасидаги муносабат мураккаб характерга эга бўлиб, бу жараён жамиятнинг инсонга ва инсоннинг жамиятга таъсири тарзида намоён бўлади.

Марксча фалсафада шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳит ҳал қилувчи ўрин тутди, деган қараш ҳукмрон эди; жамият ва инсон орасидаги муносабатлар бир йўналишда, яъни жамиятнинг инсонга таъсири тарзида таҳлил қилинган. Ҳозирги давр нафақат жамиятнинг инсонга, айтилишда вақтда шахснинг ҳам жамиятга таъсир кўрсата олишини инобатга олишни тақозо қилмоқда. Фан ва техника ютуқлари инсонлар турмуш тарзининг барча жабҳаларига жадаллик билан кириб бораётган ҳозирги замон цивилизацияси шароитида яқка инсон, алоҳида шахс ҳатто инсоният тақдирида буюк бурилиш ясаши ёки ўта хавф солиши мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда. Анашундай шароитда жамият ва шахс орасидаги муносабатлар муаммосининг таҳлил қилиш ва илмий ечимини топиш муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятнинг инсонга таъсири, аввало унинг шахс бўлиб шаклланиш жараёнида акс этади. Жамият шахснинг шаклланиши жараёнига бевосита фаол таъсир кўрсатади. Жамиятнинг шахсга таъсири: а) мегамиҳит; б) макромиҳит; в) микромиҳит даражасида амалга ошади²¹.

Мегамиҳит инсоният дунёси, давр муҳитининг инсонга таъсири.

Макромиҳит инсон ҳаёт кечириётган жамият, мамлакат.

Микромиҳит инсонни ўраб олган, унга бевосита таъсир кўрсатадиган муҳит (оила, меҳнат жамоаси).

Шахснинг жамиятга таъсири ҳар бир тарихий даврдаги ижтимоий муҳитда турлича кечади. Унинг жамиятга бевосита таъсири микромиҳитда

²¹ Э.Крапивенский. Социальная философия - Москва, 1998, стр. 285-286.

намоён бўлади. Макро ва мегамуҳитга таъсири у мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, миллатнинг аниқ бир тарихий даврдаги эгаллаган мавқеига мувофиқ келади. Шахснинг жамиятга таъсири, унинг ҳаётга муносабатдаги фаоллиги даражасига боғлиқ. Шахсларнинг муайян тарихий даврдаги фаолиятлари, жамиятда тутган ўринларига кўра: а) оддий; б) талантли; в) буюк; г) гений турларини кўрсатиш мумкин. Оддий шахснинг жамиятга таъсири асосан тор доирада - микромуҳитда бевосита сезилади. Буюк шахслар, тарихий зотлар, даҳолар ўз фаолияти билан жамиятга ижобий ёки салбий таъсир этиши, унинг ҳаётида чуқур из қолдириши мумкин.

Генийлик²² шахс қобиляти ва фаолиятининг бетакрорлигида намоён бўлади. Гений ижоди ва фаолияти ўзига хослиги билан, инсоният жамияти тараққиёти учун алоҳида тарихий аҳамияти билан характерланади.

Ижтимоий фикр соҳасида буюк шахс тушунчаси қўлланади. Шахснинг буюклиги ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ, элат ёки халқнинг фикр-ўйини интилишларини ифодалаб уларнинг асосий мақсад - муддаоларини тарихий жараёнларнинг объектив мантиқий талабаларига мувофиқ равишда ҳал қилувчи ишларни бажара олишидадир. Бундай шахснинг фаолиятида ўз халқини бахтли-саодатли қилиш, ўзлигини рўёбга чиқариш, миллий ва давлат мустақиллигини ҳимоя қилиш, хуллас инсоният ялпи илгарилама ҳаракатига кўмак бериш белгиловчи ўрин эгаллайди. Бундай ҳолатда шахс тарихнинг субъекти даражасига кўтарилади.

Умуман олганда, ижтимоий тараққиётга ёки таназзулга тарихий шахслар сезиларли даражада таъсир кўрсатадилар.

Шуни эсда тутиш лозимки, шахс типи ижтимоий муносабатларнинг реал тизимининг инъикосидир. Шахсни ҳеч қачон жамиятдан, жамиятни шахсдан ажратиб бўлмайди. Жамият шахссиз яшай олмагиндек, шахс жамиятдан ташқарида фаолият кўрсата олмайди. Жамиятнинг шахсга таъсири масаласини юқорида кўриб ўтдик. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар шахсни қандай қилиб шакллантирган бўлса, ўз навбатида шахс ҳам жамиятни шундай тарзда

²² Гений - лотинча “genius” сўздан олинган ва дах,о маъносини ифодалайди.

барпо этади. Бундан шахсда у яшаётган, фаолият кўрсатаётган жамият, у мансуб бўлган синф, табақа, миллат ёки элатнинг ўзига хос хусусиятлари акс этади, деган хулосага келиши мумкин. Ҳар бир жамиятда ўзига хос шахс типи мавжуд бўлади. Турлича жамият, турли ижтимоий муҳитда шаклланган шахс ўзининг ижтимоий хислат, фазилатлари билан бошқалардан тубдан фарк қилади.

Ижтимоий фалсафада шахс ва жамият муносабатларининг тарихий типлари масаласи ишлаб чиқилган. Унга кўра саноатлашган жамиятга қадар, саноатлашган (индустриал) жамият ва постиндустриал жамиятларига хос муносабатларнинг: а) шахсий қарамлик; б) шахс мустақиллиги; в) эркин шахсдан иборат уч типи кўрсатилган²³.

Эркин, мустақил шахс постиндустриал жамиятга ўтиш жараёнида шакллана бошлади. Бундай жамиятда билим, ахборот, касбий маҳорат устувор ҳисобланади, хизмат кўрсатиш соҳалари жадал ривожлана бошлайди. Қудратли моддий-техник база, тараққий этган ишлаб чиқарувчи кучлари бўлган бундай жамиятда шахс тараққиётининг моддий ва маънавий омиллари етилган бўлади. Очик, эркин жамият эркин шахснинг шаклланиши учун зарурий шарт-шароитларни яратади. Шахс фақат очик, эркин жамиятдагина эркин бўла олиши мумкин. Шунинг учун ҳам мустақилликка эришган, демократик тараққиёт йўлини танлаб олган давлат ва жамиятда инсон энг олий қадриятга айланади.

Шахс ва жамият орасидаги муносабатларни динамик жараён сифатида ўрганиб ва бунда ҳам жамиятдаги, ҳам инсон шахсидаги ўзгаришларни инобатга олиш лозим бўлади.

Жамият узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда бўлгани сингари, шахс ҳам доимо ҳаракатда, ўзгаришда бўлади ва бу ҳолат шахснинг такомиллашувидан иборат динамик тизимни ифодалайди. Файласуф олим Анвар Чориев шахснинг шаклланиши ва такомиллашуви уч асосий босқични:

- вужудга келиш, шаклланиш;

²³ Э.Крапивенский. Социальная философия - Москва, 1998, стр. 285-286.

- улғайиб бориш;
- такомиллашишни ўз ичига қармаб олади, деб ҳисоблайди²⁴.

Жамият ва шахс орасидаги алоқадорликка ижтимоий-тарихий нуқтаи-назардан ёндошмоқ лозим. Бу нарса, бир томондан, шахсинг жамиятга таъсири турли даврларда ўзига хос намоён бўлишини келтириб чиқаради. Иккинчидан, жамият турли даврларда шахс олдида турли вазифаларни қўяди. Шунга кўра, Шарқ маданиятида донолик, ботирлик, камтарлик одиллик қадрланган; қадимий Юнонистонда ақлий баркамолликка эришиш юксак баҳоланган; саноатлашган жамиятда тadbиркорлик, ташаббускорлик қадрланган.

Жамият ва шахслар орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар таҳлили шундан далолат берадики, жамиятнинг цивилизацияли тараққиёти шахс ролининг тобора ўсиб боришига олиб келади. Бу ҳол шахс эркинлиги билан маъсулиятини долзарб масалага айлантиради. Шу муносабат билан эркинликнинг ўзи нима? Эркин шахс қандай шахс? каби саволларга жавоб топиш лозим бўлади. Аввало, эркин шахс деганда мустақил шахс назарда тутилади. Мустақил шахс мустақил фикрлаш, ишлаш, яшаш малакасига эга бўлган индивид²⁵.

Шахс мустақиллигини таъминловчи энг муҳим кафолатларидан бири - инсондаги эркинлик ва маъсулият туйғуларининг уйғунлашганидир. Эркинлик муаммосига файласуфлар ўз муносабатларини билдирганлар. Рус файласуфи Н.Бердяевнинг фикрича, эркинлик туфайли инсон танлаш, саралаш имкониятига эга бўлади. Лекин фақат танлашнинг ўзигина эркинликни таъминлаб бера олмайди. Ҳақиқий эркинлик ижодкорликни тақозо этади. Инсон эркинлигини ижодкорликдан, бунёдкорликдан ажратиш мумкин эмас. Детерминистик концепция тарафдорлари эркинлик инсоннинг объектив заруриятни англаб олиш қобилияти, деб тушунадилар. Эркинлик танлаш учун имконият мавжуд бўлган жойда вужудга келади. Эркинлик инсоннинг ўз

²⁴ Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. II. Мустақил шахс. Т., 2002 йил, 105-бет.

²⁵ Анвар чориев. Инсон фалсафаси. I. Мустақил шахс. Т., 2002, 96-бет.

максадларига эришишининг муҳим омили, унинг учун берилган имкониятдир.

Эркинлик, шахс эркинлиги волюнтаризм ва фатализм фалсафий йўналишларининг бош масаласидир. Фатализм лотинча *fatalis* - тақдирга оид, деган маънони англатади. Пифагорчилар, Демокрит, Ницше фатализм намоёндалари ҳисобланадилар. Фатализм Калом фалсафасининг энг муҳим ақидаларидан биридир. Фатализм ҳар бир ходиса ва инсоннинг барча ҳатти-ҳаракатлари тақдири - азалга, қисматга боғлиқ, деб ҳисоблайди. Фатализм инсон ҳеч нарсани ўзгартира олмайди, барча нарса, ходиса, жараёнлар мазмуни, йўналиши, оқибатлари олдиндан белгиланган, деган ғояни илгари суради ва бу билан инсонни ҳеч қандай фаолият кўрсатмасликка, пассивликка чорлайдиган қисматга бўйсунтиришга даъват этади.

Волюнтаризм лотинча *voluntas* - ирода, деган маънони ифодалайди. Бу фалсафий қараш шахс иродасини бирламчи деб эътироф этади ҳамда тарихий жараёнлар алоҳида шахсларнинг субъектив ҳоҳишларига асосан амалга ошади, деган ғояга асосланади. Волюнтаризмнинг мазмун-моҳияти XIX аср немис файласуфи А.Шопенгауэрнинг ирода фалсафасида ўз ифодасини топган.

Мустақил шахсга хос асосий хусусият эркинликдир. Эркинлик тушунчасининг маъноси кишининг ўз истаги бўйича иш тутишдир. Эркинлик жамият ҳаётининг турли соҳалари билан бевосита боғлиқ. Шунга кўра эркинлик деганда: а) иқтисодий; б) сиёсий; в) маънавий эркинлик назарда тутилади. Иқтисодий эркинлик, бу аввало мажбур қилишдан озодликдир. Айни вақтда иқтисодий эркинлик инсон томонидан ижтимоий меҳнатнинг турини танлаб олишда, мулкка муносабатда ва қаерда фаолият кўрсатишни белгилаб олишда намоён бўлади. Бунда шахс ҳам ўз интилишлари, билан биргаликда ҳам реал жамиятнинг реал имкониятларидан келиб чиқади.

Сиёсий эркинлик ҳаёт кечириш учун зарур ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Тараққий этган жамиятда давлат инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди. Сайлаш - сайланиш ҳуқуқи, адолатли давлат тизими, халқнинг давлат аҳамиятига молик масалаларни ҳал қилишдаги ҳал қилувчи иштироки, яъни демократик ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш

сиёсий эркинлик тушунчасида ифодаланади.

Маънавий эркинлик деганда, аввало, виждон эркинлиги, жамият маънавий ҳаётида иштирок этиш, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлиш, ижоднинг у ёки бу тури билан шуғулланиш, сўз эркинлиги кабилар назарда тутилади.

Эркинлик маъсулият, жавобгарлик билан бевосита боғлиқ. Эркинлик ва маъсулият инсон фаолиятининг ўзаро ўзвий боғлиқ икки томонини ташкил этади. Маъсулият аввало, жавобгарлик маъносини ифодалайди. Масулият - ижтимоий аҳамиятли бурч ва вазифаларнинг бажарилиши, муайян ахлоқий тамойилларга риоя қилиш бўйича шахснинг жамият аъзолари олдидаги жавобгарлиги. Эркинлик каби масулият ҳам хилма-хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий масулият, шахс масулияти, жамоа масъулияти ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Масулият жамият, ижтимоий гуруҳ томонидан шахсга қуйиладиган талаблар асосида шаклланади. Бу талабларнинг шахс томонидан ўзлаштирилиши қабул қилиниши, унинг ҳатти-ҳаракатлари фаолиятида намоён бўлади. Шахснинг шаклланишида маъсулият ҳиссини тарбиялаш муҳим ўрин тутди. Масулият шахснинг жамият манфаатларини қай даражада чуқур англай олишини назарда тутди. Эркин шахс аввало жамият манфаатларини англаган, жамият олдидаги ўз маъсулиятини чуқур ҳис эта оладиган инсон. Жамият ҳаёти ва тараққиёти инсон фаолиятининг маҳсули ва кўриниши экан, инсон қанчалик масулиятни чуқур ҳис эта олса, шунчалик у онгли фаолият кўрсата олади.²⁶

Шахс эркинлиги ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади. Фалсафий таълимотда шахс мураккаб тушунчалардан биридир. Шахсни ижтимоийлашуви ижтимоий ҳаётда вужудга келади. Зеро, шахс ва жамият уйғун ҳолда ривожланади. Чунки шахс муайян жамиятнинг алоҳида олинган ажралмаган бўлагидир. Бу иккала тушунчага ягона бир организм сифатида қаралиши ўринлидир. Инсонга шахс сифатида қарайдиган бўлсак, унинг бу ҳолатини даставвал жамиятда тутган ўрни ва бажарадиган вазифалари

²⁶ Анвар чориев. Инсон фалсафаси. I. Мустақил шахс. Т., 2002, 112-бет.

ифодалайди.

Шахснинг ижтимоийлашуви у яшаётган жамиятдаги ижтимоий - иқтисодий, маънавий ва маданий муҳитнинг таъсирида кечади. Бу жараённинг биринчи босқичи оиладир. Оилада гўдакнинг дунёга келган кунидан бошлаб, ахлоқий ва онгли фаолиятига асос солинади. Зеро, янги туғилган чақалоқнинг шахс сифатида шаклланишининг биринчи “ғишти” оилада қуйилар экан, бу шахс камолотининг жуда кўп ва мураккаб объектив ва субъектов омиллари ичида муҳимларидан, ҳаттоки ҳал қилувчи жиҳатларидан бири ҳисобланади. Аввало дунёга янгидан келган гўдак соғлом бўлиши, бунинг учун унинг онасининг ҳам соғлом бўлиши ва руҳиятини тетик бўлишига кўп нарса боғлиқ. Ўзбек халқининг аллома олими буюк мутаффакир Абу - Али ибн Сино шу муносабат билан ўзининг “Тиб қонунлари” номли асарида “чақалоқнинг она қорнида ривожланиши ва туғилгандан кейинги даврларда шахс сифатида шаклланиши она руҳиятига боғлиқ” деган эди. Инсон боласининг шахс сифатида камолотга етишиши, унинг дунёга келтирувчи ота ва оналарнинг руҳан ва жисмонан тетик бўлиши, айниқса маънавияти бой бўлиши муҳимдир.

Шахс ва жамият, давлатни бошқарув масалалари Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ҳамда давлат арбобларининг асарлари ва фикрларида ўз ифодасини топди. Бу соҳага улкан ҳисса қўшган Ғарб файласуфларидан Сукрот, Афлотун, Арасту, И.Кант ва Шарқ мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абул Қосим Фирдавсий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Рудакий, Юсуф Ҳамоданий, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг ижодларида бу масалаларга нисбатан муҳим фикрлар билдирилган. Абу Али Ибн Сино шахс камолоти яъни ижтимоийлашуви ҳақида фикр юритар экан, у шундай деган: “инсон шахси “дунёвий ақл” ва “дунёвий руҳ” билан қўшилганда, оламни билиш борасида, камолотга етишишда мувоффақиятга эришади”²⁷. Шарқ мутафаккирлари инсон моҳиятини таҳлилида унинг руҳий ва ижтимоий мавжудотлигига эътибор берганлар. Худди шундай фикрни биз Абу Райхон Берунийда ҳам кўзатишимиз

²⁷ Хайруллаев М.М. - Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. Тошкент. “Фан”, 1994.145-6.

мумкин. Олимнинг фикрича, инсоннинг ақлий қобилиятлари: фикрлаш, муҳокама қилиш, ўйлаб топиш, хотира оламни янада тиникроқ тасаввур этиш учун инсонга берилган “Тангрим тухфаси”дир. Ақлий қобилиятлар туфайли инсон ташқи муҳитда содир бўлаётган ўзгаришларнинг бирини иккинчисига таништиради, таҳлил қилади, ростини ёлғондан, адолатни адолатсизликдан, яхшини ёмондан, ҳақиқатни ноҳақликдан ажратади. Бу билан олим шахсни ижтимоийлашуви ва жамият тараққиётига таъсири мураккаб жараён эканлигига эътибор қаратади.

Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шахри” номли асарида шахс камолотига, ижтимоийлашувига алоҳида урғу беради ва у орқали шахс ва жамият муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишига олиб келувчи омилларни кўрсатади. “Ҳар бир инсон, дейди - Форобий, -ўз табиати билан шундай тўзилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади”²⁸.

Бу билан олим ёлғиз инсоннинг ўзи жамоасиз ўз олдига қўйган мақсадларига етиша олмаслиги ва шахснинг ижтимоийлашуви ва камолотга етишиши жамиятсиз бўлмаслигини уқтиради. Ўз фикрини давом эттириб Форобий шундай деб ёзади: “Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган ишларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилан етукликка эришиши мумкин”²⁹. Инсонни шахс сифатида шаклланишини кишиларнинг бирлашуви шахс ва жамият муносабатларини йўлга қўйишда деб билади. Албатта бу фикрни қувватлаган ҳолда таълимотларида шахс камолотининг бошқа омиллари борлигини, яъни шахс дунёда қандай ўринни эгаллаши аввало ўз тақдирининг эгаси бўла олиши билан белгиланади. Бунда шахс эркинлиги масаласи муҳим аҳамият касб этади. Шахснинг доимий фаоллиги, ўз – ўзини ривожлантиришнинг муҳим сифати, бу эркинлик ҳисобланади. Аммо эркинлик

²⁸ Байхаккий Форобий хакида. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: 1993.89-б.

²⁹ Хайруллаев М.М. Фараби 1981,164-бет

яшаб турган жамиятдан озод ҳолда бўлмайди. Эркинлик ва жамият олдидаги масъулиятни ўзининг ижтимоий бурчи деб ҳисоблаб, ўз фаолиятида эркинликнинг намоён бўлиши ва давом этиши деб қараши лозим. Ижтимоий фаоллик эса, шахсий шаклланишнинг муҳим омилидир. Шахс ўз талаб ва заруриятлари асосида оламни ўзгартиради ва жамиятда ўз ўрнини топади, бу ҳолат шахснинг онги ва яратувчанлик фаолиятидир.

1.4. Ривожланган фуқаролик жамиятининг вазифаси инсоннинг эркинлигини таъминлаш, ижтимоий ҳимояланганлик ҳолатини барқарор этишдан иборат

Инсон эҳтиёжлари нафақат иқтисодий соҳа билан, балки маънавий қадриятлар билан ҳам боғлиқдир. Шу боис фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида шахсни мунтазам камол топтириш борасидаги ўзлуксиз фаолиятдан иборат. Ушбу фаолиятнинг марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак. Мазкур уч буюк қадриятни ҳалқимиз чуқур англаб, асрлар давомида ҳамиша эъзозлаб келган. Мана шундай чинакам фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилаётган инсон нафақат демократия неъматларининг соҳиби, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқади. Ана шундай вазиятдагина фуқаролик жамиятини барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини амалда таъминлаш мумкин бўлади.

Юқоридаги баёнимизни умумлаштириб хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан белгиланган етти устивор йўналиш ва бу хусусда билдирилган теран фикр - мулоҳазалар мамлакатимизда демократик фуқаролик жамияти барпо этишнинг стратегик дастуридир. Бу дастурни қанчалик чуқур англаб етиб, унда белгиланган вазифаларни собит қадамлик ва қатъият билан амалга оширсак, Ўзбекистонда адолатли фуқаролик жамиятини шунчалик муваффақият билан қарор топтириш мумкин бўлади.

Фуқаролик жамиятидаги (ижтимоий-иқтисодий, сиёсий) ўзгаришлар, албатта, юридик мақомда бўлиши даркор. Қабул қилинаётган қонунлар жамиятнинг ривожланиш даражасига монанд келиши ва жамият демократик ривожланишининг ўзоқ муддатли истиқболлари учун, фуқаролик жамиятининг тикланиши ва ўзини ўзи тартибга солиш жараёнларини жадаллаштириш учун, шахс ҳамда жамиятнинг ижодий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун шароит яратган ҳолда, ундан бир оз олдинда бормоғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузасида асосий диққат – эътибор ҳокимият ваколатларининг бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига бериш борасидаги мавжуд қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларни бир тизимга келтириш, уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш, шунингдек ўзини-ўзи бошқариш органлари, яъни маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролари йиғинларининг аҳамияти ва мавқеини амалда кучайтириш масалаларига қаратилди³⁰.

“Жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминланганда, - деб ҳисоблайди Ислом Каримов,- у чинакам ҳуқуқий, фуқаролик жамияти бўлади. Ҳар бир киши ўз ҳуқуқларини аниқ ва равшан билиши, улардан фойдалана олиши, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қила олиши лозим. Бунинг учун, аввало, мамлакатимиз аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ошириш зарур”³¹.

Биринчи Президентимиз ушбу йўналишда қандай фаолиятни амалга оширишнинг қуйидаги йўналишларини тавсия этади.

Биринидан, инсон ҳуқуқлари соҳасида Миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш лозим. *Иккинчидан*, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги асосий халқаро шартномаларга қўшилишга доир ишларни давом эттириш керак. *Учинчидан*, фуқароларнинг ижроия органларига мурожаатларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, фуқароларнинг шикоятларини ўз вақтида ва

³⁰ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13-Тошкент: “Ўзбекистон”, 2005. –Б. 174-222.

³¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999. –Б. 391.

одилона кўриб чиқиш учун давлат органлари масулиятини ошириш.

Сиёсий партиялар ва фуқаролик муассасаларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини тубдан кучайтириш лозим. Бунинг учун партиялар аҳоли ўртасида обрў-эътибор қозониш борасида изчил иш олиб бориши, сиёсий тажриба орттириши, молиявий мустақилликка эришиши, жамиятда ўз ўрнини топиши ва ўзининг доимий сайловчиларига эга бўлиши зарур. Бу борада аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини оширишга катта эътибор берилаётгани тараққиётимизнинг муҳим йўналишидир.

2006 йил 9 ноябрда “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун шу мақсадга қаратилган муҳим ҳужжат бўлди.

Қонундаги энг асосий янгилик - сиёсий партияларга қатор муҳим ҳуқуқлар берилганлигидир. Амалдаги қонунларимизда сиёсий партияларнинг ижро ҳокимиятини шакллантиришдаги иштирокига оид меъёрлар мукамал эмас эди. Янги қонунларда эса сиёсий партияларнинг ижро ҳокимиятини шакллантиришдаги ўрнини белгиловчи нормалар киритилди. Биринчи маротаба “сиёсий партия фракцияси”, “муҳолифат”, “кўпчиликни ташкил этувчи партия” каби тушунчаларга таъриф берилиб, уларнинг ҳуқуқ ва ваколатлари аниқ белгилаб қўйилди. Хусусан:

а) сиёсий партия фракцияси янги ҳукуматнинг йўли ва дастурига қўшилмаса, ўзини ҳукуматга нисбатан “муҳолифат”да, деб эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлди;

б) сиёсий партия етакчиларини Спикер ўринбосари лавозимига эга бўлиш ҳуқуқи мустаҳкамланди;

в) сиёсий партия фракцияларига Бош вазир номзоди бўйича Президент билан маслаҳатлашувлар олиб бориш ҳуқуқи берилди ва бошқалар.

Шу билан бирга, сиёсий партияларга давлат ижроия органлари устидан назорат олиб бориш ҳуқуқи берилди. Қонунда сиёсий партиянинг маҳаллий кенгашлардаги партия гуруҳлари вилоят, Тошкент шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этиш бўйича Президентга асослантирилган таклиф билан чиқишлари мумкинлиги мустаҳкамлаб қўйилди.

Бизнинг фикримизча, ушбу Конституциявий қонуннинг ҳаётга жорий этилиши сиёсий партияларни депсиниш, нофаол ҳолатидан ҳалос этади ҳамда уларнинг давлат ҳокимияти учун курашдаги фаолиятини рағбатлантиради. Шунингдек, фуқароларнинг сиёсий- ижтимоий фаоллигини ошириб, халқнинг давлат ҳокимиятига бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Фуқаролик жамиятини ҳуқуқий контекстда ўрганиш давлат ва унинг бошқарувчи таъсири масаласи билан ўзвий боғлиқ. Бу ерда гап фуқаролик жамиятини давлатга қарши қўйиш тўғрисида эмас, балки жамият унинг аъзолари манфаатларини ўзаро уйғунлаштириш тўғрисида бормоқда.

Ривожланган фуқаролик жамиятининг вазифаси инсоннинг эркинлигини таъминлаш, инсон ҳаёти хусусий жабҳаларини давлатнинг нооқилона ва маъмурий тартибга солишидан ҳимоя қилиш, умуман ижтимоий ҳимояланганлик ҳолатини барқарор этишдан иборат.

Фуқаролик жамияти ижтимоий-ҳуқуқий назариясини миллий заминга татбиқан ривожлантириш ҳақида мулоҳаза юритишда у миллий ёки миллатлараро жамиятда ҳуқуқий давлат муаммоларига қараб мўлжал олган ёки олмаганини англаб этиш муҳимдир. Бунда либерал андозанинг Ўзбекистон шароитида амал қилиш хусусиятини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ўтказилаётган ҳуқуқий ислоҳотлар ижтимоий тизимда кескинликни юзага келтирувчи ижтимоий муносабатларнинг айрим жиҳатларига барҳам бериш ҳокимият ва бошқарувнинг муайян муаммоларини ўз вақтида ечиш, иқтисодий ва сиёсий тизимларда танглик кучайишига йўл қўймаслик каби жараён сифатида тавсифланади.

Фуқаролик жамиятининг янги ижтимоий шакл-тамойилларини

шакллантиришда маданий плюрализм ҳам муҳим рол ўйнайди. У маънавий ҳаётнинг барча элементларини ўзида мужассамлаштиради ва унда барча индивидлар тенг ҳуқуқли ва эркин иштирок этишини таъминлайди.

Шу билан бирга, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қарор топтириш билан боғлиқ демократик ислохотлар жараёни муаммосиз, силлиқ кечади, деб ўйлаш ҳам тўғри бўлмайди, албатта. Хусусан, академик М.Шарифхўжаев бу борада учраётган қуйидаги учта сабабни кўрсатади:

Биринчидан, ҳокимият табиатидаги жамият ва фуқароларни бошқариш унга ўзтаъсирини ўтказишга, аниқроғи, ҳукмронлик қилишга интилиши билан боғлиқ. У ҳамиша ҳукмронлик қилишга ҳаракат қилади. Шунинг учун у ўзининг, ҳатто энг кичик функциясини нодавлат ёки жамоат ташкилотларига “ол энди, сен бошқар”, деб осонликча бериб қўявермайди.

Иккинчидан, нодавлат ва жамоат ташкилотлари фуқароларнинг ташаббуси ҳамда уюшиши натижасида вужудга келган бўлса ҳам, ҳокимият томонидан бериладиган функцияларни қисқа вақт ичида бошқариб кетолмайди. Чунки у хали бошқарув тажрибасига эга бўлмаганлиги сабабли ҳокимиятдан мустақил равишда фойдаланишда иккиланиш ва ишончсизликни намоён этади.

Учинчидан, фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий онг ҳамда маданияти юксалиши учун давлат қанчалик тадбирлар ўтказмасин ёки ҳуқуқий база яратмасин, барибир, уни давлатдан кўра тўртинчи ҳокимият, нодавлат ва жамоат ташкилотлари бу борадаги ташаббускорликни ўз қўлига олмас экан, кутилган натижага эришиб бўлмайди³².

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида фуқароларимизнинг тафаккури, дунёқараши, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий онги ўзгариши асносида демократик янгиланишларнинг даражаси ва суръати ўсиб бормоқда. Конституция ва қонунлар ҳуқуқий ҳаётнинг бош мезонига айланди. Давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги конституциявий функцияси қатъий

³² Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик, фуқаролик жамиятининг шаклланиши.-Тошкент: “Шарқ”, 2003. - Б.308-309

назорат асосида миллий тараққиёт стратегиясини белгилаб боришдан ва ҳаётда жорий этишдан иборат, деб белгиланди.

Янгича тафаккур қонуний равишда Ўзбекистон мустақиллигини таъминлаш ва мустаҳкамлашнинг зарурий шартига айланди, мутлақо янгича моҳият касб этди. Ислохотлар халқ ҳаётини ўзгартира бошлади. Ҳаётдаги ўзгаришлар эса, ўз навбатида, одамларни янгича фикрлашга, улар онгининг ўсишига хизмат қилмоқда. Миллий руҳ, онг ва тафаккурда рўй бераётган ўзгаришлар Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг ҳал қилувчи омилига айланаётгани, келгусида ҳам ўз самарасини бериши муқаррар.

II. Боб. Фуқаролик жамияти: келиб чиқиши, тарихи ва тараққиёти.

II. 1. Фуқаролик жамияти: тарихи, тушунчаси ва юридик табиати

Давлат ва жамият қадимдан бир-бири билан ўзаро уйғунликда ривожланиб келаётган ижтимоий ҳаёт бирликлари ҳисобланади. Бинобарин, кишилиқ жамияти шаклланишининг муайян босқичида давлат вужудга келган. Фуқаролик жамияти инсоният томонидан асос солинган давлат ва жамият ҳаётининг энг олий шаклидир.

Таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамиятининг шаклланиши асосан қуйидаги икки мезон билан ўлчанади. *Биринчиси*, фуқаролик жамияти ҳақидаги қарашлар ва таълимотларнинг ривожланиши бўлса, *иккинчиси*, халқларнинг давлатчиликни қандай шаклини ўз ҳудудида бунёд этишга бўлган интилишида ҳамда бу борадаги амалий фаолиятида намоён бўлади.

Инсоният учун ҳар томонлама мақбул келадиган ижтимоий ҳаётни қарор топтириш билан боғлиқ муаммолар давлат ва ҳуқуқ юзага келган даврдан бошлаб олимлар ва мутафаккирларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимиз ва МДХ, давлатлари олимлари томонидан кейинги йилларда фуқаролик жамиятининг моҳияти, ривожланиш тарихи ва босқичларини тадқиқ этишга оид қатор ўқув қўлланмалар, монографиялар, илмий мақолалар нашр этилганлигини қайд этиш лозим. Юқоридагилар билан

бирга, мазкур масала юзасидан номзодлик, докторлик диссертацияларини ҳимоя қилинган. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш муаммолари юзасидан доимий тарзда халқаро илмий-амалий конференциялар, семинарлар, симпозиумлар, давра суҳбатлари ўтказилиб келинмоқда.

Мазкур масалалар илмий жамоатчиликнинг доимий диққат марказида бўлиб келаётганлигига қарамасдан, мамлакатимиз ва мустақил давлатлар ҳамдўстлигига аъзо бошқа давлатлар ҳуқуқшунос олимларининг асарларида “фуқаролик жамияти” тушунчаси юзасидан турлича нуқтаи назарлар мавжуд эканлигини қайд этиш жоиз.

Маълумки, фуқаролик жамияти инсоният тарихий тараққиётининг алоҳида етуклик даври сифатида унинг маърифий шаклланиш, комилликка эришиш ва равақ топиш босқичларини ўз қамровига олади. Бундай идеал жамият ҳақидаги ғоянинг юзага келишидан тортиб, то унинг ҳаётӣ воқеликка айланишигача бўлган амалиётни илмий жиҳатдан таҳлил этиш ҳозирги кунда олимлар ўртасида катта қизиқиш уйғотмоқда.

Шу билан бирга, башарият ўз тамаддунида улкан тараққиёт даражасига эришганлигига қарамасдан, бугунга қадар фуқаролик жамияти ғоясининг туб маъноси, моҳияти юзасидан ягона нуқтаи назарга келинмаганлигини ҳамда унинг ягона илмий таърифи яратилмаганлигини қайд этиш жоиз. “Фуқаролик жамияти” тушунчасининг мазмун-маъноси, илмий талқини, моҳиятига оид хусусият-белгилари нималардан иборат? Шу хусусда адабиётларда, жумладан, ҳуқуқшунослик соҳасидаги адабиётларда қандай фикр-мулоҳазалар мавжуд, деган саволлар ўзининг илмий ечимини кутмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик жамияти қадимдан аллома-мутафаккирлар наздида ижтимоӣ ва давлат - сиёсий тузумнинг адолат, эркинлик, тафаккур замирида қурилган идеал намунаси сифатида таърифлаб келинган. Хусусан, Аристотель жамиятни давлатдан алоҳида тасаввур этмаган. Давлатни фуқароларнинг умумий жамоаси, деб таърифлаган. Яъни унинг фикрича, “давлат фуқароларнинг ўз эҳтиёжларини етарли даражада қондириш

қобилиятига эга бўлиб яшашидир”³³. Марк Туллий Цицерон жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқий жиҳатдан тенглигини исботлашга уринган: “...қонунфуқароликжамиятини боғловчи бўғини, ҳуқуқэса қонун билан ўрнатилиб, барча учун бир хил бўлади”³⁴. Тараққиётнинг бу босқичида “фуқаролик” жамияти давлат билан айнан бир ҳодиса, деб эътироф этилган.

“Фуқаролик жамияти» тушунчаси тарихан инсоният тараққиётининг турли даврларида яшаган мутафаккирларнинг ...адолатли ижтимоий тузум моделини яратиш йўлидаги интилишлари билан тавсифланадиган алоҳида бир даврни акс эттиради³⁵.

Ҳозирги замон шароитида фуқаролик жамиятини барпо этиш дунёдаги аксарият давлатларнинг интилиши бўлиб, ушбу ҳолат уларнинг сиёсий дастурларида, конституцияларида мустаҳкамланган мақсадига айланган. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўз олдига адолатли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамият барпо этиш вазифасини стратегик мақсад қилиб белгилади. Зотан, мамлакатимизда шакллантирилаётган жамият - демократия ва адолат принципларига таянувчи эркин инсонлар жамияти бўлмоғи лозим. Албатта, фуқаролик жамияти босқичма- босқич барпо этиладиган, тарихан ўзоқ давом этадиган мураккаб жараён эканлиги барчага аён.

Белгиланган улкан ижтимоий вазифани муваффақиятли уддалаш ҳамда эзгу мақсадга эришиш учун фуқаролик жамияти аслида моҳиятан қандай жамият эканлигини, унинг ижтимоий белгилари, хусусиятлари, табиати қандайлигини аниқлаб олиш мазкур ишнинг методологиясига оид муҳим масаладир.

Шу боис, ижтимоий-сиёсий ва юридик адабиётларда билдирилган фикрларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Академик М.Шарифхўжаев ўтмишдаги алломаларнинг фикрига таянган ҳолда “Фуқаролик жамиятини, энг аввало, давлатдан маълум маънода

³³ Қаранг: Аристотель. Политика. Соч. в 4-х томах. Т.4.-М.: Мысль, 1984. - С.379

³⁴ Цицерон. Диалоги.-М., 1966. -С.24.

³⁵ Жўраев С. Фуқаролик жамияти.: назария ва амалиёт.-Тошкент: ТДШИ нашриёти, 2003.-Б.40

мустақил бўлган мулкый, бозор, оилавий, ахлоқий муносабатларнинг алоҳида махсус соҳаси”, деб ҳисоблайди. Шу маънода фуқаролик жамияти, деганда, расмий давлат институтлари қаторида алоҳида шахслар ва улар уюшмалари, товар ишлаб чиқарувчилар ҳамда истеъмолчилар манфаатларини таъминловчи давлатга номансуб тизимлар мавжуд бўлган жамиятни тушуниш лозимлигини қайд этади³⁶.

Шунингдек олим, фуқаролик жамиятининг классик таълимотларда кўрсатиб ўтилган уч асосий белгиси: иқтисодий, сиёсий, маънавий асосларига алоҳида тўхталиб ўтар экан, айниқса, унинг иқтисодий асосларига урғу беради. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий белгиси хусусий мулкчиликка асосланган. Хусусий мулк фақат эркин, очик, ички ривожланишга қодир, сиёсийлашмаган, ҳар қандай мафкурадан, яъни мафкуравий монополизмдан холи жамиятда шаклланади ва мавжуд бўлади. Ушбу устивор хусусиятдан келиб чиқиб муаллиф: “фуқаролик жамияти мустақил ишлаб чиқарувчи, мустақил эркин харидор, мустақил озод фуқаро жамиятидир”³⁷, деб хулоса қилади.

Академик М.Шарифхўжаевнинг ушбу тезисига нисбатан файласуф олим Ф.Мусаев қуйидагиларни таъкидлайди: “Бироқ бу “мустақиллик” ҳолатларини мутлақ тарзда тушунмаслик даркор. Зеро, яхши аёнки, ишлаб чиқарувчи харидордан (фуқародан) мустақил бўла олмаганидек, харидор ҳам ишлаб чиқарувчидан мустақил бўлиши мумкин эмас. Аслида улар ўзларининг ҳаётини белгилаш ва фаолиятини йўлга қўйишда, режаларини амалга оширишда давлатнинг ноқонуний аралашувидан мустақилдирлар”. Фикримизча, Ф.Мусаев фуқаролик жамияти иқтисодий механизмидаги субъектларнинг мустақиллиги масаласини уларнинг ўзаро алоқадорлиги тушунчаси билан чалкаштирган кўринади. Ўз-ўзидан маълумки, ишлаб чиқарувчиқонун доирасида мустақил эркин иқтисодий фаолият юритади (албатта, у бозордаги талаб билан таклифни инобатга олиб иш тутади), харидор маҳсулот сотиб олиш ёки олмасликда эркин ва мустақилдир. Шу

³⁶ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик, фуқаролик жамиятининг шаклланиши. -Тошкент: “Шарк”, 2003.-Б. 16

³⁷ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. -Тошкент: “Шарк”, 2003,Б. 10-11

боис, биз М.Шарифхўжаевнинг Г.Гегель фикрига ҳамоҳанг хулосасини фуқаролик жамиятининг мантиғини ҳаққоний очувчи тезис сифатида маъқуллаймиз.

Шу ўринда машҳур немис файласуфи Г.Гегелнинг ёндашувини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Унинг фикрича, фуқаролик жамияти - бу биринчи навбатда, хусусий мулкка асосланган эҳтиёжлар тизимидир, шунингдек дин, оила, сулола, давлат қурилиши, ҳуқуқ, ахлоқ, бурч, маданият, маърифат, қонунлар ва улардан келиб чиқадиган ўзаро юридик алоқалардир. Гегелнинг таъкидлашича, фуқаролик жамиятида инсон ўз меҳнати билан фароғат топади, шунингдек хусусий манфаатлар устивор тарзда руёбга чиқарилади. Мутафаккир ўз даврига монанд равишда фуқаролик жамиятини буржуача хусусий мулкчилик муносабатлари тизимидан иборат, деб талқин қилади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Г.Гегелнинг ушбу талқинини ҳозирги замон файласуфлари, социологлари, сиёсатшунослари, юристлари хали-ҳануз охиригача муфассал англаганларича йўқ. Шу сабабдан кўпчилик Г.Гегель томонидан фанга киритилган “фуқаролик жамияти” иборасини механик тарзда тушуниб, уни “фуқаролар йиғиндисидан иборат жамият”, деб талқин этадилар. Бироқ масаланинг моҳияти кўпчилик ўйлаганчалик оддий эмас. Бинобарин, “фуқаролик жамияти” феномени анъанавий жамият тушунчаси билан айнан бир эмаслигини таъкидлаш лозим. Ушбу фикрни мамлакатимиздаги кўпчилик тадқиқотчилар қўллаб-қувватламоқдалар³⁸.

“Фуқаролик жамияти” ҳодисасининг туб моҳиятини тўла англаб, ажратиб олиш учун таҳлилни аввало, “жамият” тушунчасидан бошлаш тўғри бўлади, деб ҳисоблаймиз.

“Маълумки, “жамият” ва “фуқаролик жамияти” тушунчалари ўртасига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди”, - дейди сиёсатшунос олим С.Жўраев. Унинг фикрича, “жамиятнинг ўзи индивидларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Бу - мураккаб ижтимоий организм, одамлар ўзаро муносабатлари

³⁸ Бу ҳақда қаранг: Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. - Тошкент: “Шарқ”, 2003. - Б.9.

махсули, уларнинг, энг аввало, ишлаб чиқаришни, ҳаёт неъматларини ўзаро алмашиш, истеъмол қилиш билан боғлиқ муайян тарзда уюшган ташкилотидир. Жамият -ўзаро оилавий ришталар билан, гуруҳий, табақавий муносабатлар билан бирлашган одамларнинг мураккаб тизимидир”³⁹.

М.Шарифхўжаев талқинида “жамият оилавий қавм- қариндошлик, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар, синфий муносабатлар алоқаларидан иборат мураккаб динамик тизимдир. Бошқача айтганда, жамият биологик қонунлар эмас, балки ижтимоий қонунлар устивор бўлган индивидлар муштараклиги, бирлигидир... Жамият - ижтимоий муносабатлар мажмуи, йиғиндисидир”.

Академик М.И.Байтиннинг нуқтаи назарига кўра, жамият инсонларнинг муайян ишлаб чиқариш типи асосида қарор топадиган биргаликдаги фаолиятининг ҳар қандай шакли, барча турдаги ижтимоий муносабатларнинг йиғиндисидир. Ушбу таъриф моҳиятан тўғри, бунда муаллиф “муайян ишлаб чиқариш типии”ни, яъни жамиятга нисбатан ижтимоий-иқтисодий формациявий ёндашувни акс эттиради.

“Жамият” тушунчасига берилган янада батафсил бўлган таърифни профессор В.М.Корельскийнинг асарларида учратиш мумкин. Яъни унинг фикрича, “жамият - бу кишилар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик маҳсули, улар ҳаётининг муайян ташкилий шакли, ўз ички қарама-қаршиликларига эга вужуд (организм) бўлиб, унинг моҳияти инсонларнинг, улар уюшмалари ҳамда бирликларининг турли-туман иқтисодий, ахлоқий, диний ва бошқа алоқа ва муносабатларида намоён бўлади”⁴⁰.

Профессор Х.Одилқориев фалсафий қомусий луғатдаги талқинларга таяниб қуйидагича илмий хулоса қилади: “жамият шахслар (индивидлар)нинг оддий, ўзаро боғланмаган йиғиндиси эмас, балки у кишилар ўртасидаги ижтимоий алоқалар ва муносабатларнинг мужассам мажмуи, муштарак маҳсули сифатида майдонга чиқади. Жамият - бу инсонларнинг умумий манфаатлари ҳамда эҳтиёжлари бирлиги асосида, уларни қондириш

³⁹ Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт.-Тошкент: ТДШИ нашриёти, 2003. - Б.39.

⁴⁰ Қаранг: Теория государства и права. / Отв. ред. В.М.Корельский и В.Д.Перевалов.-М.: «Норма», 1998. -С.27.

мақсадидаги бирикуви ва кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, алоқадорлик ҳамкорлик ифодасидир”.

Ғарбий Европалик файласуф ва сиёсатшунослардан Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, Г.Гегель, М.Вебер кабилар жамиятни табиий-тарихий жараён, мураккаб ижтимоий система, деб таърифлайдилар.

Юқорида келтирилган таъриф ва иқтибослардан кўриниб турибдики, ижтимоий- фалсафий маънодаги анъанавий “жамият” тушунчаси билан Г.Гегель томонидан рамзий номланган “фуқаролик жамияти” категориялари бир хил тушунчалар эмас экан. Шу жиҳатдан олганда, “жамият” ва “фуқаролик жамияти” тушунчаларини айнан бир хил, деб талқин, қилмаслик лозим. Айнан улар ўртасидаги ўзига хос хусусиятларни, фарқларни аниқлаш ва талқин этиш бизнинг тадқиқотимиз объектини тўлароқ ва мукамалроқ ёритиш имконини беради.

Назарий тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, уларда “фуқаролик жамияти”нинг моҳиятини тушуниш юзасидан икки хил ёндашув илгари сурилади. Биринчи анъанавий ёндашувга кўра, “фуқаролик жамияти” хусусий мулк ва давлат вужудга келиши билан юзага келган. Ушбу ўринда “фуқаролик жамияти” тушунчасидан жамиятнинг муайян ҳолатини тавсифлаш учун фойдаланилади ва шахснинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликлари сиёсий-юридик жиҳатдан таъминланган, муҳофазаланган, шу боис у фуқаровий жамият деб талқин этиладиган алоҳида давлат билан айнан бир деб эътироф этилади.

Фуқаролик жамиятининг иккинчи талқини: уни жамият ҳаётининг муайян жабҳаси давлат таъсиридан ташқари муносабатлар ва нодавлат тузилмалар соҳаси, деб тушунтириш билан боғлиқ. Бу ерда фуқаролик жамияти, *биринчидан*, умуман анъанавий жамият билан тенглаштирилади; *иккинчидан*, жамиятнинг алоҳида шакли *учинчидан*, жамият барча аъзоларининг ижтимоий тавсифи сифатида талқин этилади⁴¹.

Таъкидлаш жоизки, илмий адабиётларда “фуқаролик жамияти” атамаси

⁴¹ Қаранг: Хачатуров Р. И. Формирование правовой культуры в условиях становления гражданского общества в России: политико-правовое исследование. Автореф. дисс... канд.юрид.наук.-Казань, 2005, -С. 12

илк бор қачон қўлланилганлиги юзасидан турли хил қарашлар мавжуд. Айрим муаллифлар “фуқаролик жамияти” тушунчаси Платоннинг жамият-давлат ғояси, Аристотельнинг полней, Цицероннинг фуқаролик жамияти, Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” ва бошқа таърифларга бориб такалади, деб ҳисоблайдилар. Жумладан, Аристотель ушбу жамиятни “politik koīnōnīa”, “сиёсий бирликлар ҳамжамияти”, деб атаган эди. Мазкур иборанинг латинчадан таржимаси “societas civilis” (фуқаролик жамияти) тарзида қабул қилинган. Ушбу категория “полисни” ифодалаш учун қўлланилиб, унинг замирида “сиёсий мавжудот” сифатидаги инсон моҳияти тушуниланган. У даврда “фуқаролик жамияти” ҳодисаси “сиёсий жамият” билан синоним сифатида ишлатилган. Қадимги Юнонистонда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари сиёсийлаштирилган эди. Қолаверса, алоҳида индивид ўзини шу жамиятдан айри ҳолда тасаввур эта олмасди.

Ушбу иборани илк бор 1767 йилда А.Фергюсон “Фуқаролик жамияти тарихи тажрибаси” асарида ишлатган ҳамда уни фуқаролик (гражданлик) ҳолати ва маърифатлилик белгиси сифатида талкин қилган. Фуқаролик жамияти хусусидаги фикрларни шакллантиришда немис файласуфи Гегелнинг хизматлари катта. Унинг талкинига кура: «Одамлар фақат ўз манфаатларига таяниб иш кўрадилар ва улар ўртасида шундай ижтимоий муносабатлар вужудга келадики, бунда ҳар бир киши бошқасига боғлиқ бўлади»⁴².

Гегель фуқаролик жамиятини буржуача хусусий мулкчилик (иқтисодий) муносабатлари тизимидан иборат, деб талқин этади.

“Фуқаролик жамияти” иборасининг этимологиясига эътибор қаратадиган бўлсак, юқоридаги хулосанинг тўғрилигига ишонч ҳосил қиламиз. Немисча “Bürgerliche Gesellschaft” (Бюргерлеске беселлшафт) сўзи икки маънога эга, яъни, бюргер (буржуа) - бу ҳам фуқаро, ҳам буржуа деганидир. Демак, хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий тузилма сифатида майдонга чиқаркан, фуқаролик жамияти, энг аввало, бозор муносабатлари тизимини ўзида ифода этади. Ушбу тизим маъмурий ҳокимият бошқара олмайдиган жараёнларни,

⁴² Қаранг: Гегель Г. Философия права, -М., 1990. -С.279.

жумладан, турли хил рақобатларга бардош бера оладиган бозор муносабатларининг ўз табиий ички талаб ва қонуниятлари асосида ривожланишини таъминлайди. Демак, инсон фаолиятида ижодий изланиш, тадбиркорлик аниқ намоён бўлганда ҳамда шахс эркинлиги ҳақидаги орзулар чинакам воқеликка айлангандагина фуқаролик жамияти барпо этилиши мумкин.

Фуқаролик институти “инсоннинг табиий ҳуқуқлари” таълимоти туфайли буржуа тўзуми даврида вужудга келди ва сиёсий- ҳуқуқий эътирофга сазовор бўлди. Зеро, мазкур таълимотнинг асосий мақсади инсон ва фуқаро ҳуқуқларини юридик жиҳатдан ҳимоясини таъминлашдан иборат эди. “Фуқаролик жамияти” ибораси эса шу даврдан бошлаб, адабиётларда том маънодаги ўзининг алоҳида мазмуни талқинига эга бўлди. У ҳозирги замонавий талқинда жамиятнинг муайян ҳолатини, алоҳида тамаддун типини, унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий табиатини, етуқлик даражасини акс эттиради. Бошқача айтганда, мазкур тушунча воситасида инсониятнинг тарихий тажрибаси асосида шакллантирилган эҳтиёжлари мезонларига жавоб берувчи жамият, ижтимоий тараққиёт даражаси ифодаланади.

“Фуқаролик жамияти”- ҳозирги замон ҳаёт тарзи усулининг шартли номланиши бўлиб, у бозор иқтисодиёти ва демократия билан ўзвий боғлиқ цивилизациянинг муайян типини характерловчи муҳим хусусиятлар мажмуини акс эттиради... Фуқаролик жамиятининг асосини хусусий мулк ташкил қилади. Бундай жамият қарор топиши учун, - дейди тарихчи Кара Мурза,- Европада инсонни индивидга ва мулкдорга айлантирган XVI - XVII аср реформацияси талаб этилди”⁴³.

Таъкидлаш жоизки, жамиятни ифодалаш учун “фуқаролик” деган сифат қўлланилиши, ўз навбатида унга бой маъно ва мазмун бахш этади. Ушбу феноменнинг туб маъноси серқирра бўлиб, уни олимлар турлича шарҳлайдилар. Аммо бир нарса аниқ, яъни ҳудудида ҳуқуқ амал қилувчи ҳар

⁴³ Қаранг: Кара-Мурза. Интеллигенция на пепелище России.-М., 1997. -С.244- 245.

қандай давлат ҳуқуқий давлат, деб эътироф этилмаганидек, фуқаролар истиқомат қилувчи ҳар қандай ҷамият ҳам фуқаролик ҷамияти, деб ҳисобланмайди⁴⁴.

XVII—XIX асрларда амалга оширилган изланиш ва тадқиқотлар натижасида (Г.Гроций, Т.Гоббс, Ж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, В.Гумбольдт, И.Кант, Г.Гегель, К.Маркс, Ф.Энгельс, М.Вебер ва бошқалар) фуқаролик ҷамияти моҳиятини ифодаловчи қуйидаги умумий, жиҳатларга эга бўлган тўхтамга келинди, яъни фуқаролик ҷамияти деганда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг алоҳида соҳасини - мулки, бозор-иқтисоди, оилавий, маънавий-ахлоқий муносабатлар соҳасини тушуниб, улар давлатдан муайян даражада мустақил ҳисобланади. Шу маънода илмий адабиётларда фуқаролик ҷамияти хусусий, ғайрирасмий - яъни алоҳида индивидлар ва улар ташкилотларининг давлат назоратидан ҳоли бўлган манфаатлари соҳаси сифатида талқин этиладиган бўлди.

Сиёсатшунос олим М.Қирғизбоев бу борада тўғри таъкидлаганидек, фуқаролик ҷамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсата олиши мумкин. Фуқаролик ҷамияти шу тарзда инсон улуғворлигини юксакликка кўтаради.

Бизнинг фикримизча, фуқаролик ҷамиятининг ҳозирги замон талқини қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади:

фуқаролик ҷамияти эркин инсонларнинг ҳамҷамиятидир. Бунинг маъноси иқтисодий жиҳатдан шуни англатадики, бунда индивид мулкдор сифатида майдонга чиқади. Унда инсоннинг бемалол яшаш ва фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган маблағларга эга бўлиши назарда тутилади. Шахс фаолият (меҳнат) турини танлашда эркиндир. Шунингдек, фуқаро барча сиёсий ҳуқуқлар (шу жумладан, сайлов ҳуқуқи) эгаси ҳисобланади. У сиёсий партиялар ва ҷамоат бирлашмаларига эркин-ихтиёрий уюшиш ҳуқуқига эга;

-фуқаролик ҷамияти очиқ ижтимоий организмдир. Унда сўзэркинлиги,

⁴⁴ Теория государства и права. / Под.ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько.—2-е. изд.-М.: Юрист, 2000.-С.201.

танқид қилиш эркинлиги, ошкоралик, ахборот олиш эркинлиги, мамлакат ҳудудида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқлари эътироф этилади;

-фуқаролик жамияти ҳурфикрлилик ўрнатилган жамиятдир. Турли манфаат ва нуктаи назарларни ифодаловчи муассасалар ва шакллар (касаба уюшмалари, партиялар, тadbиркорлар уюшмалари, матлубот жамиятлари, клублар ва ҳ-к.) мавжуд бўлади;

-фуқаролик жамияти ўзини ўзи бошқариш тизимига эга жамиятдир. Ушбу жамият давлатдан мустақил ҳолда ўзини ривожлантира олувчи ички салоҳият ва манбаларга эгадир. Шу боис, у давлат сиёсий ҳокимиятини чегаралаш воситаларига эга бўлади. Бу жамиятда фуқаролар ташаббускорлиги ва сиёсий фаоллиги рағбатлантирилади;

-фуқаролик жамияти ҳуқуқий демократик жамиятдир. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги таъминланади. Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти қарор топиши натижасидагина ривожланади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятига қарама-қарши қўйилмайди. Улар бир-бирини тўлдиради.

Таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамияти билан давлатнинг нисбати, муносабати масаласини ўрганиш ўта муҳим назарий аҳамиятга эга масаладир. Ҳозирги замон либерал - юридик таълимоти либерализм анъаналарига мувофиқ, фуқаролик жамияти ва давлатни хусусий ва умумий манфаатларнинг нисбатан мустақил, бир-бирига тобе бўлмаган соҳаси, деб эътироф этади. Башарти, фуқаролик жамияти хусусий манфаатларни кўзловчи мулкӣ ва товар айирбошлаш муносабатлари тизими бўлса, давлат оммавий- ҳокимият муносабатлари соҳаси сифатида майдонга чиқади. Сиёсий ҳокимият ваколатлари субъекти бўлиб эса давлат аппарати ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти фаолиятида сиёсий иштирок этиш соҳаси ҳам мавжуддир. Бунда ўз хусусий манфаатлари асосида уюшган индивидлар айни вақтда давлат ҳокимияти (идоралари)ни шакллантирадилар. Зотан, фуқаролик жамияти носиёсий ҳамжамият бўлсада, унинг таркибида фуқаролик жамияти билан давлатнинг алоқаларини таъминловчи сиёсий бирлашмалар фаолият

юритади. Сиёсий иштирок этиш соҳаси носий фуқаролик жамиятини сиёсий давлат билан боғловчи муносабатлар тизимидан иборатдир.

Давлат ҳокимиятини фуқароларнинг ялпи жамул жами, йиғиндиси эмас балки фақат давлат аппарати амалга оширади. Фуқароларга келсак, улар (фуқароларга уларнинг бирлашмалари) давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга оширишда иштирок этадилар. Ҳар қандай давлат ягона марказдан бошқариладиган вертикал тизим, ўзаро бўйсунуш муносабатларидаги давлат идораларининг уюшган ташкилотидир. Ўз навбатида, давлат зиммасига жамиятни бошқариш ва муҳофаза этиш вазифаси юклатилади.

Фуқаролик жамияти эса давлатдан фарқли равишда фуқароларнинг, улар уюшмалари, бирлашмалари ҳамда жамоаларининг турли-туман алоқалари ва муносабатларининг горизонтал тизими сифатида намоён бўлади. Мазкур муносабатлар фуқароларнинг тенглиги ва шахсий ташаббусига таянади. Фуқаролар ва улар бирлашмаларининг мақсадлари уларнинг эҳтиёж ҳамда манфаатларига мувофиқ тарзда ўзгарувчандир.

Хуқуқшунос олим Х.Одилқориевнинг фикрича, сиёсий давлат билан фуқаролик жамияти ўзаро қарама-қарши, лекин бирга фаолият юритувчи, амал қилувчи диалектик жуфтликдир. Яъни унинг фикрича, фуқаролик жамияти - давлатдан мустақил ва ундан ҳоли муносабатлар ҳамда воситалар тизимидир. Лекин фалсафий-хуқуқий адабиёт саҳифаларида баъзан фуқаролик жамиятининг моҳиятини ўзгача талқин этиш ҳоллари ҳам учрайди: “Фуқаролик жамиятини “давлатдан мустақил ва ҳоли” ҳолда тасаввур қилиш қийин, чунки ижтимоий ҳаётни бутунлигича, кенг кўламда фақат давлат йўлга қўйиши ва бошқариши мумкин. Бу – аксиома”⁴⁵, исбот талаб қилинмайдиган ҳодиса.

Маълумки, давлат сиёсий ҳокимиятнинг алоҳида тури сифатида фуқаролик жамияти тушунчаси билан айнан бир нарса эмас, унинг таркибий қисми ҳам эмас. Фуқаролик жамияти моҳиятидаги энг муҳим ҳолат унинг

⁴⁵ Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий - ҳуқуқий асослари. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007. - Б.50

хусусий манфаатлар билан боғлиқ муносабатлар ва уларни таъминлаш механизм (тартиб, усул)ларини камраб олувчи жабҳа эканлигидадир.

Фуқаролик жамияти билан давлат ўртасидаги фарқни янада аниқроқ ифодалаш учун Республикамиз Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринли, деб ҳисоблаймиз: “ҳар қандай давлат тизими, унинг аппарати ва маъмурий органлари демократик андозаларга қанчалик жавоб бერмасин - барибир ўз кучини, қолаверса, ўз зўравонлигини ўтказишга ҳаракат қиладиган тизим бўлиб қолаверади.

Шунинг учун ҳам давлат идоралари, аввало, унинг маъмурий органлари ва ташкилотлари устидан жамият ҳамда фуқаролар назоратини ўрнатиш бутун дунёда қонунбузарликка, берилган ваколат ва вазифасини суистеъмол қилишга, коррупцияга қарши, айни вақтда, барча ўзбошимчалик ва волюнтаристик қарорларни қабул қилишнинг олдини олишга қаратилган чоратадбир, деб тан олинади”⁴⁶.

Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ўзаро таъсири ва белги - хусусиятлари, муносабатларининг моҳиятини янада чуқурроқ очиш учун Биринчи Президент Ислам Каримовнинг қуйидаги хулосаларига эътибор қаратиш лозим. Жумладан: “Маърифатли дунёда “фуқаролар давлати”, деб гапирилмайди. “Фуқаролар жамияти” дейилади. Бундай жамиятда давлат ташкилотларидан кўра жамоат ташкилотларининг қадри баландроқ туради. Куч ишлатувчи тўзилмалар, вазирликлар, маҳаллий ҳокимият органлари давлат ташкилотлари тизимига киради. Жамоат ташкилотлари эса фуқароларнинг ихтиёрий бирлашиши асосида ташкил топади”.

Кўриниб турибдики, фуқаролик жамиятида ушбу жамиятни ташкил этувчи таркибий тўзилмалар билан давлат институтлари ўртасида нафақат институционал ва функционал фарқлар, балки моҳият жиҳатдан турли фарқлар мавжуд.

Фуқаролик жамияти билан давлат ўртасида диалектик қарама- қаршилик

⁴⁶ Каримов И.А. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайди. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002. -Б.325-326.

мавжудлиги аниқ факт, бундай карама-қаршиликлар, ҳатто ягона давлат ҳокимиятининг ичида ҳам мавжуд бўлади. Чунки ҳокимиятлар бўлиниши (ваколатлар тақсимланиши) тамойили айнан шундай карама-қаршиликни назарда тутди. Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов идоралари “ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатлаш тизими” асосида ташкил этилиши, ўз навбатида, уларнинг диалектик карама-қаршилик замирида фаолият кўрсатишини билдиради.

Россия Федерациясида чоп этиладиган “Государство и право ” ҳамда “Вопросы философии” номли журналлар таҳририятлари томонидан “Фуқаролик жамияти, давлат ва ҳуқуқ мавзuida ўтказилган давра суҳбатида биз тадқиқ этаётган масалалар юзасидан бир қатор эътиборга лойиқ фикр мулоҳазалар илгари сурилди. Хусусан, академик Б.Н.Топорнин: “Фуқаролик жамиятининг зарурлиги ва унинг давлатга нисбатан мустақиллиги бугунги кундаги ҳаётимизда ҳам назария, ҳам амалиёт шаклланадиган асосий, “таянч” конструкция бўлиб қолмоқда”⁴⁷.

В.А.Четверниннинг фикрича, “Фуқаролик жамияти (товар айирбошлаш муносабатлари тизими) - бу хусусий мақсад ва манфаатларни кўзловчи шахс ҳамда жамоаларнинг эркин фаолияти соҳасидир. Бу тизимда давлат умумий манфаатлардан келиб чиқувчи, давлат бошқаруви аппаратида эга бўлган оммавий-ҳокимият ваколатлари соҳиби сифатида намоён бўлади”⁴⁸. Мабодо, давлат умумий манфаатларни таъминлаш мақсадида фуқаролик жамияти соҳасига аралашган тақдирда ҳам хусусий манфаатларга путур етказиши мумкин эмас.

Профессор В.С.Нерсисянцнинг талқинига кўра: “Фуқаролик жамияти хусусий манфаатларни кўзловчи инсоннинг мустақил фаоллиги соҳасидир. Бунда ижтимоий мулоқотнинг иштирокчилари ўз манфаатларини амалга оширувчи ва ҳимоя қилувчи эркин ва расман тенг субъектлар сифатида майдонга чиқадилар..., зеро, ҳуқуқий муносабатлар ва мустақил хусусий

⁴⁷ Қаранг: Гражданское общество, правовое государство и право. // «Государство и право», 2002. - №1. С. 12.

⁴⁸ Қаранг: Ўша жойда. - С. 18.

шахслар - яъни мулкдорлар ўртасида вужудга келади (пировардида айнан мулк ижтимоий алоқаларнинг эркин ва ҳуқуқий мазмунга эга бўлишини кафолатлайди)”).

А.В.Миронова ва П.А.Цыганков “фуқаролик жамиятини давлатдан холи муносабатлар ҳамда индивидлар, уларнинг ташкилотлари ва уюшмаларининг эркин фаолияти соҳаси”, - деб эътироф қиладилар⁴⁹. Профессор П.К.Гречко: “Фуқаролик жамияти –ўз фаолиятида давлатга қарам бўлмаган хусусий шахс, гуруҳ ва институтларнинг тизими, ...фуқаролик жамияти мамлакатнинг давлат ҳокимияти тўзилмаларидан ташқари ижтимоий муносабатлар, яъни носий муносабатлар йиғиндиси”, деб таърифлайди.

Н.И.Матузов ва А.В.Малько юқоридаги фикрни қўллаб-қувватлаган ҳолда фуқаролик жамияти тушунчасини қуйидагича таърифлайдилар: “Фуқаролик жамияти - эркин индивидлар ва улар бирлашмаларининг алоҳида манфаатлари соҳасини ташкил этувчи нодавлат ва носий муносабатларнинг (иқтисодий, ижтимоий, маданий, ахлоқий, маънавий, корпоратив оилавий, диний муносабатларнинг) йиғиндиси”.

Ўз ўрнида, “нодавлат” ва “носий” иборалари фуқаролик жамиятидаги муносабатлар сийсатни ва давлатни инкор этиш маъносида тушунилмаслиги лозим. Юқоридаги таърифларда улар фуқаролик жамиятининг давлатдан нисбий мустақиллиги, автономлиги ҳамда давлат органларининг ўзбошимча аралашувидан муҳофазаланганлигини англатиш маъносида ишлатилмоқда. Айни вақтда, юқоридаги муносабатлар маълум маънода ҳокимият тўзилмаларига боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади ва ривожланади.

Фуқаролик жамияти феноменининг моҳиятига аниқлик киритишда сийсатшунос М. Қирғизбоевнинг қуйидаги фикрларига асосланиш мумкин: “...фуқаролик жамияти сийсий ҳокимиятнинг мутлақ кучга айланиб кетмаслигининг кафолати сифатида сийсий ҳокимият билан жамият ўртасидаги мувозанатни сақлаб келмоқда”. Шу ўринда, келтирилган мазкур иқтибосдаги муҳим нукталарни ажратиб кўрсатиш лозим: *биринчидан*, сийсий (давлат)

⁴⁹ Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: в ведение в теорию -М., 1993.-С.35.

ҳокимият мутлақ кучга айланиб кетмаслиги учун унга фуқаролик жамияти қарама-қарши қўйилади, яъни мувозанатловчи восита ҳисобланади; *иккинчидан*, фуқаролик жамияти давлат билан анъанавий жамият ўтасидаги корпоратив, демократик муносабатларни сақловчи омилдир.

М.Қирғизбоев ўзининг бошқа бир асарида фуқаролик жамиятини шундай тавсифлайди: “...аввало, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига камраб олган инсоний бирликдир; *иккинчидан*, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлокий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир; *учинчидан*, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли давлат органлар тазйиқлари, аралашишлари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар”.

Профессор А.Рахмонов ҳам фуқаролик жамиятининг давлатдан мустақиллигини эътироф этади. “Фуқаролик жамияти, - дейди у, - ижтимоий-маданий ва маънавий соҳадаги ҳаёт фаолиятни таъминловчи, унинг қадриятларини авлотдан-авлодга етказувчи тизимдир. Бу тизим давлатдан мустақил бўлиб ва унга тобе бўлмаган ижтимоий институтлар ва муносабатлар йиғиндиси ҳисобланиб, унинг вазифаси -шахс ва жамоалар ўзини ўзи намоён этиши, хусусий ва коллектив манфаат ва эҳтиёжларни қондиришдан иборат”. Олимнинг мулоҳазаларида фуқаролик жамияти анъанавий маънодаги жамиятдан бошқа ходиса эканлиги сезилиб туради: “фуқаролик жамияти эркин индивидлар билан марказлашган давлат ҳокимияти ўртасидаги мустақкам боғловчи бўғиндир... Фуқаролик жамиятининг ажратилиши шартли ҳол. Бу ижтимоий ҳаёт механизмини, индивиднинг эркин ёки эркин эмаслиги, сиёсий ривожланиш даражасини тушуниш учун қилинади”.

Тегишли адабиётлардаги фуқаролик жамиятининг тушунчаси, моҳияти, тавсифи ҳақидаги турли-туман фикрлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги

кунгача ушбу ходисага якдил, умумий ёндашув шаклланмаган. Бир ёндашувга мувофиқ фуқаролик жамиятига хусусий манфаатларни кўзловчи индивид билан давлат ўтрасидагимуносабатлар соҳасини акс эттирувчи таркибий тўзилмалар мажмуи сифатида ёндашилса, иккинчи ёндашувда - бутун анъанавий жамият фуқаролик жамияти деб тушунилади; учинчи ёндашувда - солиқ тўловчилар йиғиндиси; тўртинчи ёндашувда - сиёсий ҳаётнинг нодавлат соҳаси, яъни кўппартиявийликнинг, корпоративликнинг намоён бўлиши; бешинчи ёндашувда - фуқаролик ташаббуси типдаги ижтимоий фаолликнинг носийсий шакли, деб қаралади. Сиёсатшунос М.Қирғизбоевнинг кўзатувларига кўра, кейинги ўн йилликда фуқаролик жамияти моҳияти юзасидан икки хил талқин этилиши авж олмакда: “замонавий фуқаролик жамияти ва дискурсив (воқеликни ўзаро боғлиқликда ва кетма- кетликда идрок этишга асосланган) этика нуқтаи назаридан баҳолашлар. Улардан биринчиси классик либерализм мавзуси билан боғлиқ бўлиб, улар “фуқаролик жамияти” тушунчаси ҳозирги даврда шахсий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқи, ижтимоий ҳаёт эркинлиги (сўз ва уюшмалар эркинлиги), қонун олдида тенглик, мулкка бўлган ҳуқуқларни эътироф этишга мажбур этади. Иккинчиси эса, баҳсталаб меъёрларни очиқ муҳокама қилишда барчанинг тенг иштирок этишига алоҳида урғу беради, шунингдек, уларнинг ечимини демократия тамойилларига ҳавола қилади⁵⁰.

Шундай қилиб, умумлаштирилган тарзда фуқаролик жамияти, аввало кишилиқ жамиятининг энг мукаммал, энг юқори босқичи эканлигини таъкидлаш жоиз. Унинг таркибий унсурлари ҳамда моҳияти юзасидан қуйидаги мулоҳазаларни илгари суриш мумкин:

Биринчидан, унинг таркибига кишиларнинг азалдан кўнгилли жамоаси бўлмиш оила, кооперация, ассоциациялар, хўжалиқ корпорациялари, жамоат ташкилотлари, қасаба, ижодий, спорт ва бошқа уюшмалар, шунингдек ижтимоий жамоалар киради;

Иккинчидан, фуқаролик жамияти нодавлат, носийсий муносабатлар,

⁵⁰ М.Қирғизбоев. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. –Тошкент.; “Ўзбекистон”, 2010. –Б. 42-54.

жумладан, иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, руҳий-ахлоқий, диний муносабатлар мажмуи сифатида намоён бўлади. Одамларнинг ишлаб чиқариш ва шахсий ҳаётлари, одатлари, анъаналари ҳам шулар жумласига киради;

Учинчидан, фуқаролик жамияти эркин индивидлар ташкилотларининг ўзини ўзи намоён қилишқоидалари асосида шаклланади. Фуқаролар эркинлигига давлат ҳокимиятининг ўзбошимчалик билан аралашишига, тўғридан-тўғри тазйиқ ўтказишига қонун асосида йўл қўйилмайди⁵¹.

Тўртинчидан, фуқаролик жамияти - бу ижтимоий муносабатлар, фуқаролар ўртасидаги муайян алоқалар шакли ва моҳият-эътибори билан маданият маҳсулидир, чунки “фуқаролик” сифати иқтисодий маданият, сиёсий маданият ва ҳуқуқий маданиятнинг тарихда маълум барча кўринишларидан энг юксак даражаси эканлигини англатади. Фуқаролик жамияти равнақ топган кишилиқ жамияти ва унинг юксак маданиятининг оқилона уйғунлигидир.

II. 2. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг вужудга келиши ва ривожланиши

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоялар ва таълимотлар факатгина XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳаётга жорий этилаётган бўлса-да, ушбу воқелиқ ва уни ташкил этган таркибий унсурлари азал-азалдан инсоният тафаккурига бегона бўлмаган. Таъкидлаш жоизки, Шарқ диний таълимотларида ва мутафаккирларнинг қарашларида фуқаролик жамияти атамаси бевосита қўлланилган эмас. Лекин айнан шу минтақада инсонни эъзозлаш, инсонпарварлик, умумманфаат билан шахс манфаатини уйғунлаштириш, эзгулик, комил инсонни тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Ушбу ғоялар кишилиқ жамиятининг умуминсоний қадриятлари сифатида инсонлар ўртасидаги муносабатларда ва уларнинг турмуш тарзида мужассамланган.

Шарқда қадимдан бошлаб инсонлар ўртасидаги муносабатлар эзгулик,

⁵¹ Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик, фуқаролик жамиятининг шаклланиши.-Тошкент: “Шарқ”, 2003. - Б.39.

яхшилик, тинч-тотув яшаш, фаровонликка интилиш, яқинларга кўмак бериш, ўзини ўзибошқариш негизида барпо этилган. Ушбу қоидалар фақат ғоя, таълимот шаклида мавжуд бўлибқолмасдан, балки аجدодларимизнинг турмуш тарзида ҳам муайян даражада ўз ифодасини топиб келган.

Фуқаролик жамиятининг ноёб қирралари Шарқда, жумладан Марказий Осиёда бундан уч минг йил аввал мавжуд бўлган зардуштийлик дини таълимотларида, хусусан унинг муқаддас китоби “Авесто”да ўз аксини топган: Унга кўра, бутун борлиқ бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбга: “яхшилик дунёси ва ёмонлик дунёсига бўлинади”.

Ёруғлик, яхшилик ва адолат дунёсини Ахурамазда намоён этса, қоронғулик, ёвузлик, ноҳақлик дунёсини Ахриман ифодалайди. “Авесто” диний қоидаларни ўрнатиш биланбирга, инсонларнинг ўзаро муносабатлари, турмуш тарзларини белгиловчи жуда кенг ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларни ўзида мужассам этади. Зардуштийлик манбаи инсоннинг камолотга етиши, комил инсонни тарбиялаш, эзгулик ва яхшилик уруғини сочиш билан, қора кучларга қарши курашни олий мақсад қилиб қўяди. “Турли ғоялар, ақидалар авж олган, улар таъсиридаги одамлар муносабатлари бир-бирига зид бўлган, кўпхудолик шаклидаги ғоявий курашлар таъсирида тараққиёт ва инсон ҳаёти чигал ҳолга келиб қолган бир пайтда “Авесто” яккахудолик ғояси остида мақсадлар муштараклиги, манфаатлар уйғунлиги, яхлит жамиятни вужудга келтириш орқали одамлар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришга даъват этувчи инсонпарвар фалсафа сифатида дунёга келди”⁵².

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўлаяпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргўзаронлик қилган аجدодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир. “Авесто” айна замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий

⁵² Авесто Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. -Тошкент- “Шарк”, 2001. -Б.5

хужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди”⁵³.

“Авесто”да инсон камолотига эришишда илмни эгаллаш ва билимли бўлишнинг аҳамияти беқиёс эканлигига урғу берилади. Унинг катор бандларида инсон туну-кун илмга интилиши, билимини ошириши, айниқса, ўтмиш аجدодлар қолдирган маънавий меросни чуқур ўрганиши лозимлиги уқтирилади. “...У куннинг ибтидоси ва интихосида, у туннинг аввали ва охирида билим олмоқ, тафаккур ва донишга лиммо-лим бўлмоғи, ниҳоят ашаванлик йўлида шундай манзалатга етмоғи керакки, илоҳлар шаънига Ҳамду санолар айтсин, уларни эзгу каломлар билан ардоқласин. Ва шу йўсинда ўз билимини зиёда қилсин. ...У илм ортидан шу қадар жидду-жаҳд этмоғи керакки, ўтмиш донишмандлар қолдирган ҳамма нарсани жону дилдан ўрганиб олсин”.

“Авесто” жисмоний, ахлоқий, маънавий покликни улуғлайди. Сўзлашда, ҳатти-ҳаракатда ва фикрда ёвўзлик бўлишини қоралайди. Тўғрилиқ, яхши сўз, яхши ишларни эгрилик, ёмон сўз ва ёмон ҳаракатларга қарши қўяди. Адолатни тарғиб этади. Адолат - энг яхши иш. Адолатни ҳимоя этиш ҳам яхши ва ҳам мақтовга сазовор ишдир. “Мадҳ этаман эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амални. Жамий эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амалга бағишланаман, жумла ёвўз фикрат, ёвўз калам ва ёвўз амаллардан юз бураман”⁵⁴.

Фуқаролик жамияти ғояларининг кейинги тараққиёти қадимги хитой мутафаккирлари номи билан боғлиқ. Эрамиздан аввалги VI-III асрларда Хитойнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди. Мамлакатда ерга хусусий мулкчиликнинг вужудга келиши ўз навбатида, жамиятда чуқур сиёсий иқтисодий ўзгаришларга олиб келди. Худди шу пайтда Хитойда турли оқим ва мактаблар шаклланди. Ушбу оқимлардан бири даосизм номи билан машҳурдир. Даосизмнинг вужудга келиши Лао-цзы номи билан боғлиқ. У эрамиздан аввал VI асрда яшаб ўтган. Унинг асосий асари “Дао дэ

⁵³ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. -Тошкент “Ўзбекистон”, 1999. -Б.137-138.

⁵⁴ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. -Тошкент. “Шарк”, 2001. -Б. 12 ўша асар. Б. 166.

цзин”, деб номланади. Унга кўра, Дао - бу мутлак, дунёвий асос. Дао бутун мавжудотнинг манбаи, барча ҳодисаларнинг табиий вужудга келиши ва ўзгаришининг чексиз давомидир.

Даосизм асосчисининг таълимотига кўра, донишманд ҳукмдор мамлакатни “ҳаракатсизлик”, яъни жамият аъзоларининг ишига фаол аралашмаслик усули ёрдамида Мо-цзы таълимотида инсонлар орасидаги ўзаро дўстлик (цзянь сян ай) ва манфаат (цзяо сян ли) олий ахлоқий тамойил ҳисобланади. Унга кўра, ушбу тамойил қутулишнинг йўлидир. Агарда ҳукмдорлар халққа нисбатан ўзаро бирлик, меҳрибонлик тамойили асосида сиёсат юритса, унда халқ, ҳам уларни қўллаб-қувватлайди. Шундай қилиб, ҳукмдорлар ва халқ баробар фойда кўради, ҳам жамиятда ўзаро барқарорлик ва ҳамдустлик қарор топади.

Мо-цзы таълимотида манфаатлар уйғунлиги масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Унинг фикрича, ўзаро барқарорлик ва ҳамдўстлик ғоясига асосланувчи ҳукмдор, энг аввало, халқ тўғрисида қайғуриши ва ундан кейин эса ўзининг ғамини ейиши лозим. Бундай адолатли ҳукмдор давлатида “оч киши озиқ-овқатга, яланғоч инсон кийим- кечакка, касал киши дори-дармон ва қаровга эга бўлади, вафот этгач ўз вақтида кўмилади, зодагон ва бой киши камбағал ва оддий одамлар орасида ўзига бино қўймайди, кучли кучсизга ёрдам беради, айёр киши содда одамни алдамайди”.

У хусусий манфаатни инкор этмайди. Лекин хусусий манфаат жамият манфаатига зид келмаслиги, шахс истаги жамоа эҳтиёжи, умум фаровонлигига қарама-қарши бўлмаслиги лозим, улар ҳисобидан қондирилиши мумкин эмас. Агар шахсий манфаат умумманфаатига номувофиқ бўлганда, шахс умумманфаати фойдасига ўз хусусий манфаатини қурбон қилиши керак, деб ҳисоблаган.

Конфуцийлик таълимотида инсонларга бўлган муҳаббат ҳисси қариндошлик даражасига боғлиқ бўлиши уқтирилади. Ўз навбатида, Мо-цзы ушбу ғояни танқид қилади. Унинг фикрича, инсонларга нисбатан фақат соф муҳаббат мавжуд. Муҳаббатнинг даражалари бўлиши мумкин эмас. Бутун

жамиятга баравар фойда келтириш ва буни ўзи учун фойда деб ҳисоблаш керак. Жамиятда ҳар бир инсонни ўзига тенг деб билиш, худди ўзини яхши кўргандек, уни ҳам яхши кўриш лозим.

II. 3. Шарқ ва Ғарб аллома ва мутафаккирларининг одил ҳукумдор, демократия, фозил жамият, ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари.

Ўрта асрларда фозил жамият, унга эришиш йўллари, инсон камолоти масаласи Марказий Осиё мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий таълимотларида муҳим ўрин тутди.

Шарқда “муаллим ус соний” Аристотелдан кейинги иккинчи муаллим деб ном таратган, ўз даврининг етук дониши Абу Наср Форобий (870-950 й.й.) давлат, сиёсат, фозил шаҳар, инсон тарбияси масаласида яхлит таълимот ярата олган. Унинг ғоялари “Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари”, “Фуқаролик сиёсати”, “Бахт-саодатга эришиш йўллари тўғрисида фикрлар” каби асарларида ўз ифодасини топган.

Агарда Афлотун ғояларида “жамият” ва “давлат” тушунчаси бирикиб кетган бўлса, Форобий ушбу икки тушунчани фарқлайди. Унинг фикрича, жамият давлатга нисбатан бирламчидир. Давлат ташкилоти бўлмаган жамият бўлмагани ҳолда жамиятсиз давлатнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Давлат ёки шаҳар бирлашмаси, муайян ҳудуддаги аҳолини бошқарувчи, кишилар орасида ижтимоий ва ҳўжалик алоқаларини мувофиқлаштирувчи ва фуқароларнинг юриш-туриш қоидаларини ўрнатувчи ҳокимият тўзилмасидир. Давлат фақатгина инсонларнинг жисмоний мавжуд бўлиш усули бўлмасдан, шу билан бирга, инсоннинг ижодкор мавжудот, тараққий этишга қодир эканлигини намоён қилиш воситаси ҳамдир. Давлат инсон табиатига мос бўлиб, у инсон учун тўла қонли мавжуд бўлишнинг яккаю-ягона имкониятидир.

Форобий жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисида шундай ёзади: “Ҳар бир инсон ўз табиатига кўра шундай тўзилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтожлик сезади, унинг бир ўзи эса

бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, шу боис уларга эга бўлишда кишилиқ жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли, яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир- бирига етказиб берувчи ва ўзаро кўмаклашувчи инсонларнинг бирлашувигина одамнинг табиатига кўра интиланган етукликка эришишга имкон беради. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришмоқ учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шундан инсон кўпайди ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашди, натижада инсонларжамоаси вужудга келди”⁵⁵.

Аҳолиси бахтиёр ва фаровон бўлган фозил шаҳарни барпо этиш Форобий фалсафий таълимотининг бош ғоясидир. Унинг фозил ҷамият тўғрисидаги ғоялари кўп ҳолларда Афлотун ва Арасту ғояларига жуда яқин. Унинг фикрича, инсон моҳиятини онг ташкил этгани учун ҳам, индивид олимга ва камолотга эришиш мақсадида интилиши лозим. Инсон мавжудоти нафақат онгли, шу билан бирга у ижтимоий ҳамдир. Шахс алоҳида, якка ҳолда бахтга эришиши мумкин эмас. Ҳақиқий бахтга бошқа инсонлар билан ҷамиятга уюшиб яшаш орқали эришилади. Идеал ҷамиятда индивиднинг ижтимоий ҳолати бойлиқ билан эмас, балки билим билан ўлчанади ва белгиланади.

Унинг фозил шаҳрининг барча ташкилотлари ўзаро ҳаракатда бўлган такомиллашган инсон организмга ўхшайди. Фозил шаҳарнинг энг мукаммал муҳим органи ва юраги бошлиқ ҳисобланади. Давлатнинг амалда бўлиши, ҷамиятда турли табақалар ўзаро муносабатларининг мувофиқлиги, улар орасида муросаи-мадоранинг бўлиши кўп жиҳатдан бошлиқнинг мукаммаллигига боғлиқ. Унинг вазифаси ижтимоий организмнинг у ёки бу камчиликларини ўз вақтида бартараф этишдир. Ҳукмдор бахт- саодат ва унга эришиш йўллари тўғрисида билимга эга бўлиб, қолган барча аҳолини ўқитиш ва тарбиялаш воситасида ўз орқасидан эргаштириб боради. Шунинг учун ҳам у - комил инсон - шаҳарнинг барча аҳолиси учун намуна бўлади. Аҳоли кундалиқ турмушда, ҷамиятдаги ўз ҳолати ва ижтимоий мажбуриятига қараб

⁵⁵ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. -Тошкент: “Абдулла Кодирӣ номидаги Халқ мероси” нашриёти, 1993.-Б. 186

унга тақлид қилади ва унга эргашади.

Ҳақиқат фозил жамият ва давлат, мавжудлигининг муҳим шартидир. Форобий учун ҳақиқат нафақат умум адолат белгиси бўлиб чиқмасдан, шу билан бирга, барча шахслараро муносабатлар, тақсимот ва айирбошлаш соҳаларини ҳамқамраб олади. Ҳақиқат, бир томондан, идеал жамиятнинг ижтимоий тўзилмасини мустаҳкамлаш ва бахт-саодатга эришишга имконият яратувчи бўлса, иккинчи томондан, шахс ва шахслараро муносабатларнинг ахлоқий тавсифи ҳамдир: “Ҳақиқат - энг аввало барча шахар аҳолисига тарқатилган ижтимоий неъматларни тақсимлаш ва кадрлаш тарқатилганнеъматларни сақлашдир. Бу неъматлар - иззат-эҳтиром, бойлик, жамиятдаги мавқе ва бошқалар бўлиши мумкин. Ҳар бир шахарлик ўз лаёқати ва хизматига мос равишда шу неъматлардан тенг улушга эга, бу неъматлар унда кам бўлса, бу унга нисбатан ноҳақликдир. Бу неъматлар унда кўп бўлса - шахар аҳолисига нисбатан ноҳақликдир”⁵⁶.

Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шахри” асарида демократик давлат бошқаруви арқонлари ва фуқаролик жамияти фазилатлари, маънавий-ахлоқий жиҳатлари муфассал баён этилганлиги эътиборга молик. Алломанинг зикр этишича, билим ва тафаккур саодатга ва фозилликка эришишнинг ягона калитидир. Шу ғоя ва илғор билим инсонларни бирлаштириб эзгуликка сафарбар этади. Ҳақиқий бахтга, комилликка эришишмақсадида кишиларни бирлаштирган жамият (Форобий - уни шахар дейди) фозил жамиятдир, бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси - фазилатли жамоадир⁵⁷. Очик-равшан кўриниб турибдики, бобокалонимиз IX асрдаёқ, (Монтескье ва Гегелдан тўққиз-ўн аср аввал) фуқаролик жамияти ғоясини илмий асослаб берган.

Абу Райхон Муҳаммад ибн Ахмад ал-Беруний (973-1048 й.й.) таълимотида халқпарварлик, ватанпарварлик, инсонийлик, инсон ва унинг авлоди, унинг жамиятдаги бурчи, жамиятнинг пайдо булиши, ижтимоий

⁵⁶ Қаранг: Сатибекова Г.Г. Гуманизм ал - Фараби. А.:Наука, 1975. -С.47.

⁵⁷ Қаранг: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.-Тошкент, 1993.-Б. 187.

адолат масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Беруний кадимги Рим ва Юнон тарихи давлат бошқарувши Гуртаниш асосида давлатни демократик усулда бошқариш мавжудлиги, давлатни бошқариш ҳукмдорга юклатилган вазифа ва бурч эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, халққа раҳбарлик қилиш учун аҳоли томонидан сайлаб қўйиладиган ҳукмдор одил ва халқпарвар бўлиши зарур. Шундай подшоҳ, бўлгандагина халқлар тинч, мамлакат озод ва обод булади.

Беруний кишилик жамияти, инсонлар уюшмасининг вужудга келиши тўғрисида Афлотун таълимотини ёқлайди. Унинг фикрича, инсонлар эҳтиёж туфайли бирга яшашга иштиёқ сезадилар. «Ҳамма гап шундаки, (инсон) эҳтиёжларининг кўплиги ва химоя воситаларидан маҳрум бўлганда чидамсизлиги ҳамда душманларнинг сероблиги орқасида, ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ҳар бири ўзини ҳам, бошқаларни ҳам таъминлайдиган ишни қилиш мақсадларида ўз ҳамтовокдари билан жамият бўлиб бирлашишга ... мажбур бўлган эди»⁵⁸.

Беруний эзгулик, яхшиликка интилишни улуғлайди. «Яхшиликка интилиш, унинг олийжаноблиги ўсган сари кучаяверади. Эзгулик жамият одамларига, хусусан қариндош- уруғларга яхшилик тилашдан иборат».

Меҳнатсеварлик, маълумот олишга иштиёқ ва ҳунар ўрганиш инсон камолотининг пойдеворидир. Берунийнинг фикрича, инсон ақли ва маърифатпарварлиги билан баркамол ва расодир. Гўзал, кўркем, олийжаноб, мард, ҳаммага яхшилик қила оладиган, одамларга муҳаббатлик, она ерни эъзозлай оладиган, ватанпарвар, ботир киши - комил инсондир.

Абу Али ибн Сино (980-1037 й.й.) ўрта асрнинг энг йирик файласуфларидан биридир. Ибн Синонинг жамият ва давлат тўғрисидаги қарашлари Абу Наср Форобий қарашларига яқин. У худди Форобийдек маърифатли, адолатли ҳукмдор бошқарадиган фозил жамиятни ёқлаб чиқади. Мутлақ монархияни энг яхши давлат шакли, деб ҳисоблайди.

⁵⁸ Беруний. Танланган асарлар. 3-том. -Тошкент, 1966. -Б.83

Худди Арасту каби, Ибн Сино инсонни ижтимоий – сиёсий мавжудот, деб ҳисоблайди. Инсонларни жамиятда мавжуд бўлишининг асосий шарти уларнинг ҳамкорлигидир. Бунинг учун эса жамиятнинг барча аъзолари учун бир ҳилда одил қонунлар ва одил судлов зарур. Жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлишлари шарт.

Онгли инсонлар биладики, агарда барча кишилар подшо ва ҳукмдор бўлганда эди, уларнинг барчаси халокатга учрарди. Агарда барча инсонлар ёлланма меҳнаткашлар ва қарам авомга айланганда ва улар орасида ҳукмдор ва султонлар бўлмаганда эди, уларнинг барчаси мавжуд бўлмасди ва халок бўларди. Ҳамда барча бойлик ва мулк бўйича тенг ва бир хил бўлганда эди, баъзилар бошқа кишилар учун ишламасди ва бир-бири учун ёрдам ва рағбат бўлмасди. Агарда барча инсонлар камбағал ва муҳтож бўлганда эди, қашшоқлик ва камбағалликдан ҳалок бўларди. Демак, мулкӣ жихатдан ва эгаллаган лавозими бўйича фарқнинг бўлиши кишилар ижтимоий ҳаёти мавжудлигининг зарур шартидир.

Инсон ўз эҳтиёжларини фақат бошқа кишилар билан уюшган ҳолда қондириши мумкин. Инсонлар ўртасида вужудга келадиган айирбошлаш ваўзаро муносабатжараёнида, ҳар бир киши бошқанинг зиммасидан қандайдир етишмовчиликни бартараф этади. Агарда бир киши барчанинг яшаши учун зарур неъматларни тайёрлашни ўз зиммасига олганда эди, унда мутлақо ҳал этиб бўлмайдиган ҳолат юзага келарди. Шу туфайли, ҳукмдор томонидан умуммажбурий тус берилган адолат ва қонун асосида ўрнатилган қоидалар инсонлар ўртасида ўзаро келишув мавжуд бўлишини таъминлаши керак.

Фозил жамият барпо этиш масаласи Юсуф Хос Ҳожиб Балосоғунӣ таълимотида ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган. Унинг 1069 йилда ёзилган “Қутадғу билиг” (“Саодатга бошловчи илм”) асарида инсон камолоти, илмни эгаллаш, маърифатли давлат, эзгулик жамияти тўғрисидаги ғоялар мужассамланган. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг” асари асрлар давомида ҳалқнинг орзу умидларини ифодаловчи, инсон ва унинг хулқи, маърифатни улуғловчи маёқ каби элда ардоқланиб келди. Ўзбекистан ва

хорижий мамлакатларда ханўзга қадар ушбу асарга такрор-такрор мурожаат этиб келинмоқда. “Давлатни идора қилиш усули, сиёсати, қонун-қоидалари, шунингдек халқнинг расму одатларини, ахлоқни ўзида мужассамлаштирган низомнома -қомус сифатида “Қутадғу билиг” майдонга келди”⁵⁹.

Юсуф Хос Ҳожиб эзгулик жамияти ва унга эришиш йўллари кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, инсонда тўрт ҳолат мужассамланади: “абдий тириклик”- бу инсон руҳининг мумтоз бир руҳга айланиши (комиллашиши); “абдий ёшлик”- кўнгилнинг ҳамиша сир-асрор учун уйғоқ туриши; “доимий соғлиқ” - инсоннинг ҳамиша барча масалада ўз фикрига, қарашига эга бўлиши; “туганмас бойлик” - чексиз бир маънавиятга эга бўлиш”⁶⁰.

Юсуф Хос Ҳожибнинг давлатчилик концепциясида адолат, давлат ва ақл ёнма-ён келади, бири-иккинчисини тақозо этади. Унга кўра, Угдулмиш (Ақл) подшо, Кунтуғди (Адолат)га хос вазир ҳисобланади. Унинг отаси давлат (Ойтўлди) Адолат (Кунтуғди) жамиятни тасарруфига олгандан кейин, давлатни (Ойтўлдини) тақозо этади. Давлат эса ўз ўрнини Ақлга тақдим этади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, ҳукмдорлар ва унга бўйсунувчилар (амалдорлар ва бутун халқнинг) ахлоқий камолоти давлатнинг сиёсий мустақамланиши, унинг обрўсини юксалишига олиб келади. Бундай давлатда бошқарувнинг асосий қоидаси бўлиб, онг ва адолат ҳисобланади. Ўз навбатида, бошқарувнинг бундай тизими умумбахтиёрлик ва инсонларнинг фаровонлигига олиб келади. Жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда тўғрилиқ, адолат, содиқлик, ҳақиқат, муҳаббат, дўстлик каби умуминсоний ахлоқ нормаларини сингдириш лозим.

Бунда ҳукмдор ва халқнинг ўзаро муносабати алоҳида аҳамиятга эга. Агар ҳукмдор эл, халқ тўғрисида қайғурса, унинг аҳолиси жуда бой бўлади. Агарда аҳоли бойиса, ҳукмдорнинг барча истакларига эришилади⁶¹.

Алишер Навоий (1441-1501 й.й.) фозил жамият ва унинг унсурлари

⁵⁹ Каримов К. Илк бадиий дoston, -Тошкент, 1976. - Б, 7.

⁶⁰ Ёкубов А. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепсияси // Масъул муҳар рир: Ғ. Ас-Салом. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ, мероси нашр., 1997.-Б. 18.

⁶¹ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Комментарийи и перевод на узб. язык К.Каримова. Изд. 2-е, - Ташкент, 1972. - С.309.

тўғрисида бой илмий мерос қолдирган мутафаккирдир. А.Навоийнинг фозил жамият тўғрисидаги қарашларининг негизини инсонпарварлик, инсонга бўлган муҳаббат ташкил этади.

Навоий инсонлар ўртасида ижтимоий фарқ борлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳар бир кишини ҳам шакли ва ҳам моҳияти бўйича инсон, деб аташ мумкин эмас: ҳам тафаккури бўйича ва ҳам ижтимоий мавжудлиги бўйича инсонлар бир хил бўлмайдилар. Агарда халққа яхшилик қилсанг, бундан сенинг ўзингга фойда бўлади. Навоий инсонга меҳр-мурувватли бўлиш лозимлигини таъкидлайди. Навоийнинг фикрича, ҳукмдорлар халқ ва давлат фаровонлиги учун зарур бўлган тартибни ўрнатиш ҳамда унга риоя этиш учун яратилган ва шунинг учун мавжуддир.

Юртимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуришнинг муҳим қонунчилик асоси бўлиб майдонга чиқаётган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳам ўтмишда ижод қилган улуғ аجدодларимиз меросини, хусусан, инсонпарварлик, ижтимоий адолат, демократияга мойиллик, бағрикенглик каби нодир қадриятларни ўз мазмунига сингдирган.

Конституциямизнинг 15,16-моддаларидаги Конституция ва Қонун устунлиги тамойилининг ғоявий-тарихий илдизлари аллома аждодларимизнинг ижтимоий-ҳуқуқий қарашларини ифодаловчи асарларида акс этган. Масалан, Ҳожа Самандар Термизий ўзининг “Дастур ал-мулук” асарида: “Кимки зўрлик болтаси билан адолатсизлик пайини қирқмас экан, у замон боғида ёш умид дарахтини ўстира олмайди... Магар мамлакатни бошқарувчи қонунлар завола топса, дунёнинг асоси барбод бўлади”⁶², деб ёзган эди.

Жалолиддин Давоний фикрига кўра: “Ҳар қандай давлат ташкилоти ўзининг мўътадиллиги билан ажралиб туради, қонунлар эса ўз тартиби билан ижро этилади. Бу қонундан четга кетиладиган бўлса, ҳар бир қоида қарама-қаршилиқ манбаига айланади ҳамда у дўстлик муносабатларининг бўзилишига, ёмонлик ва парокандаликка сабаб бўлади. Зеро, ҳар қандай

⁶² Қаранг: Ҳоджа Самандар Термизи. Назидание государям.-М., 1971. -Б.27-28.

давлатнинг асосини Қонун олдида тенг бўлган жамиятнинг иттифоқи ва фикри ташкил этади”⁶³.

Биз юқорида Шарқ алломаларининг адолатли жамият, давлат ҳокимиятини амалга оширишда инсонпарварлик ғоялари билан боғлиқ қарашларини мухтасар даражада таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Европада XVIII асрга келиб фуқаролик жамияти концепцияси сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Бу Георг Фридрих Гегель каби немис файласуфларининг фуқаролик жамияти таълимотига кўшган ҳиссалари билан боғлиқдир. Г.Гегель ўзининг “Ҳуқуқ фалсафаси” фуқаролик жамияти тўғрисида яхлит таълимот ярата олди. Унинг фикрича, ҳуқуқ тушунчаси асосида алоҳида шахс иродаси эмас, балки қандайдир ўзида ва ўзи учун бўлган объектив онгни ифодаловчи ва замондан мустақил бўлган умум иродаси ётади. Алоҳида шахснинг иродаси орқали умумиеродаси намоён бўлади.

Г.Гегель таълимотида мулк ва мулкчилик жамиятни ҳамда алоҳида олинган инсоннинг турмуш тарзини белгиловчи омил бўлиб ҳисобланади. Мутафаккир инсон эркинлиги унинг мулкка эгалиги билан белгиланишини уқтиради. Унинг фикрича, моддий буюмлар шахс учун ўз эркинлигини ташқи дунёда намоён этиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Шахс ўз эркинлигини ифодалаши ва тасдиқлаши учун ўз иродасини буюмга мужассамлантириши керак. Мулкчилик онгли равишда амалга ошириладиган ҳодиса бўлиб, у инсон эркинлигини реал таъминлашга хизмат қилади.

Гегель мулккий тенгсизлик тарафдори. У бу ҳолатни кишиларнинг меҳнатга бўлган муносабатидан, деб ҳисоблайди. Мулккий тенгликни амалга ошириб бўлмайди. Инсонлар фақатгина расмий жиҳатдан тенгдирлар. Олим фуқаролик жамиятини икки белги билан ҳарактерлайди: *биринчидан*, унда алоҳида шахс ўз-ўзи учун мақсад бўлиб ҳисобланади, яъни унинг фаолияти ўзининг эҳтиёжларини қондиришга қаратилади; *иккинчидан*, алоҳида шахс, фақат бошқалар билан муносабатда бўлиш орқалигина ўз эҳтиёжларини қондириши мумкин. Шу билан фуқаролик жамиятида “умумий” ва “махсус”

⁶³ Қаранг: Джалалиддин Давани. Ахлоқи жалол. Рукопись. ИВ. АН. РУз. Инв. 7703.

алоқа ва боғлиқлик ўрнатилади. Алоҳида шахс ўз фаолияти билан умумманфаатини қондиришга хизмат қилса, ўз навбатида, умумманфаат алоҳида шахс мақсадларини амалга оширишга имкон яратади⁶⁴.

Давлат қонунларида ва одил судловни амалга оширишда умумиеродаси ўз ифодасини топади. Хусусий мулкчилик фуқаролик жамияти аъзоларининг манфаатини қондириш имкониятининг зарурий шартидир. Эҳтиёжлар тизимини тартибга солувчи давлат қонунлари иккиламчидир.

Юқоридагилардан хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, Европа ва Шарқ мутафаккирлари фуқаролик жамияти таълимотининг шаклланишига катта ҳисса қўшганлар. Улар томонидан яратилган ғоялар фақат онг тафаккури маҳсули бўлиб қолмай, балки улар кўплаб мамлакатларда амалий равишда ҳаётга татбиқ этилди ва этилмоқда. Улар томонидан фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг бош устунлари, яъни фуқаролик жамияти тушунчаси, унинг аҳамияти, шакллантириш йўллари, унинг тизимини ташкил этувчи хусусиятлари ва бошқалар кўрсатиб берилган.

Адолат куйчиси бўлган барча мутафаккирлар таълимотида инсон ҳуқуқлари, унинг таъминланиши, халқ ва ҳукмдорлар муносабати, ҳокимиятнинг шакллантиришда халқнинг иштироки, ҳокимият идоралари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан халқнинг назорати масалалари ўзининг чуқур ифодасини топган.

II. 4. Қонун устуворлиги-ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг асосий шартидир.

Фуқаролик жамияти инсоният энг юқори цивилизациясининг маҳсулидир. Бундай жамиятнинг яратиш учун инсониятнинг фозиллари, алломалар, фан ва маданият арбоблари кўплаб тер тўқдилар ва ниҳоят мутлақ кўпчиликка манзур бўлган ҳуқуқий демократик жамиятнинг мезонларини белгилаб олишга муваффақ бўлинди. Ҳуқуқий демократик фуқаролик

⁶⁴ Г.Гегель. Философия права. - М.: «Наука», 1995. -С.36.

жамиятининг муҳим ва ҳал қилувчи мезонларидан бири бўлган Конституция ва қонунларнинг устуворлиги бўлиб, бир қанча принципларни ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак. Ҳуқуқий демократик давлат инсонпарвар таъомилларга асосланиб тузилган Конституция ва қонунларнинг устувор бўлиши жамият тараққиёти, барқарорлиги тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлаш учун муҳим таянч бўлиб хизмат қилади. Юнон файласуфи Платон мазкур муаммо устида қалам тебратар экан, шундай деб ёзган эди: “Қайси давлат кимнингдир ҳукмронлигида бўлиб у ерда қонунлар ишламаса, ҳеч қандай кучга эга бўлмаса, ўша давлат ўлимга қараб бораётганини кўраман. Агар у ерда қонун ҳукмдор устидан ҳукмрон бўлса, мен давлатнинг сақланаётганлигини, гуллаб- яшнаётганлигини кўраман. Худо томонидан давлатга қандай яхшиликлар берилган бўлса, бу яхшиликларни мужассамлаштирганини кўраман”.

Қонунларнинг устуворлигига катта аҳамият берган улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темурнинг васияти, сиёсий дастури бўлмиш, чуқур маъно ва мазмун эгаллаган “Темур тузуклари” да ҳам шулар таъкидланади. “Давлат агар “дину-иймон”, “Қоида-расм”, “тартиб-одат”, “равиш” асосида кўрилмас экан, бундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати, тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғочга ўхшайдики, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади, Ёхуд қайси-нокас таб тортмай, кириб чиқадиган томсиз ва тусини йўқ уйга ўхшайди”. Агар давлат ва жамият яхлит бир бинога ўхшатсак, Конституция ва қонунларни шу бинонинг мустаҳкамлигини, ҳар қандай зилзилалардан сақловчи таянч устунлар деб билиш зарур. Албатта бу ўхшатиш Конституция ва қонунлар давлат ва жамиятнинг мустаҳкам бўлишидаги аҳамияти ажратиб кўрсатиш учун ўринли деб ҳисобласак бўлади. Конституция ва қонунларнинг давлат, жамият тараққиёти асосий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, у катта яратувчилик қудратига ҳам эгадир. Унинг куч-қудрати шунда намоён бўладики, қайси давлатда Конституция ва қонунлар яратувчанликка, инсонпарварликка, тенгликка, дўстликка ва адолатга йўналтирилган бўлса, мамлакатда тинчлик, барқарорликка, фуқаролар бирлигини, миллатларнинг

ҳамжиҳатлилигини ва фаровонликни таъминлашда муҳимасос бўлади. Жамиятпарвар инсонпарварлик руҳида яратилган қонунларнинг яна бир муҳим, тарбиявий фазилати шундаки инсондаги ижтимоий ҳокимият руҳини мукамал шаклланишига таъсир этиб, йўналтириб турувчи восита эканлигини инкор этиш мумкинэмас. Чунки қонунлар инсоннинг ножўя ҳатти-ҳаракатлардан сақланишга мажбур қилади. Бунинг натижасида инсондаги биологик томонларни ривожланиб кетишни чегаралайди. Бунинг учун, яъни чинакам ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти қарор топиши учун биринчидан, мамлакатда инсонпарвар демократик қонунлар тантана қилмоғи шарт. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Умумий тарзда демократик деганда ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродасини ҳурмат қилиш тушунилади. Батафсил таҳлил қилганда эса, демократия халқнинг ўз эркинлиги вamuстақиллигига эгаллиги ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан чеклашлар ва шу йўсиндаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади”. Мазкур масалани ахлит олиб қараганда, ҳали энг илғор мамлакатларда ҳам қонунларнинг тўлиқ ҳукмронлиги ёки фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли етарли даражада айтиш қийин. Шунинг учун ҳам ушбу масалани мукамалликка, такомиллигига етказиш давом этади. Иккинчидан, ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятида конституция ва қонунлар устуворлиги давлат ва жамият ҳаётининг муқаддас принципи бўлиши шарт. Иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий турмушда қонунлар муқаддас саналиб, юксак эътиборга эга бўлишининг сабаби шундаки, халқ ҳокимиятидан ҳукмронлик ғояси, ҳоқиқат-иродаси, манфаатлари ва интилишлари аниқ равшан ифодаланган. Демак, ҳар қандай мамлакатнинг ҳуқуқий демократик фуқаролар жамияти- эканлигини кўрсатувчи шартлардан яна бу-инсон ҳуқуқ ва эркинликларига қандай ёндашганлиги ҳамда унинг амалга ошириши учун қандай шарт-шароитлар яратилганлиги билан ҳам белгиланади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятини қуришдан мақсад-мамлакатда яшовчи ҳар бир кишининг ҳуқуқ

вазркинликларини ҳимоялашдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Халқ ҳокимиятчилиги” деб номланган иккинчи боби халқ ҳокимиятчилиги принципларига асосланади ва бутун мазмун-моҳияти билан ана шу принципни мустаҳкамлайди. Зеро, халқ ҳокимиятчилиги деганда, ҳокимиятнинг фақат халққа тегишли эканлиги, адолат халқ иродасини конституцион қоидалар билан мустаҳкамланиб қўйилган.

Ўзбекистон барча фуқароларнинг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак. Президент И.А.Каримов илгари сурган ғоя Конституциянинг 9-моддасида ўз ифодасини топди. Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига такдим этилади, умумий овоз (референдум)га” қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланган (9-модда). Ўзбекистонда “халқ ҳокимиятчилиги” тўғрисида гап кетганда, Ўзбекистонда Республикаси Конституциясининг 8-моддасини четлаб ўтиш мумкин эмас, унда Ўзбекистон халқини миллатидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқарolari ташкил этади дейилган. Ушбу модда бошқа давлатларнинг Конституциясида учрамайди. Унда белгиланган қоида миллий бағрикенглик руҳи билан лиммо-лимдир. Бунга кўра Ўзбекистон халқнинг ташкил этади ва республикаимизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг яна бир қатор моддаларида, халқ иродасини, ҳоҳиш истаклари ҳисобга олинган. Конституция ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти тамойилларини халқаро нормаларга юксак даражада жавоб берувчи моддалар асосида яратилган. Бундан кўриниб турибдики, Конституцион эҳромнинг энг юқори чўққисига халқ манфаати қўйилган. Яъни, Конституциянинг мантиқий йўналиши инсон-жамият-давлат қилиб белгилангандир. Шахс манфаати ҳамма нарсадан устун қилиб белгиланган. Инсон манфаатларига фақат мамлакатимизнинг ички қонунларидагина эътибор бериш чекланиб қолинмаган. Бунга мисол, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида “Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда Конституция қабул қилинди” дейилган қоидага содиққолиб инсон ҳуқуқлари

соҳасида қабул қилинган 50 та халқаро ҳужжатларни тан олинди. Бу халқаро ҳужжатларга Ўзбекистоннинг қўшилганлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлиси бир қатор қарорлар қабул қилди. Булар жумласига “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”, “Европа ҳафсизлик ва ҳамкорлик кенгаши” (Якунловчи ҳужжат), “Бола ҳуқуқлари конвенсияси”, “Оналикни химоялаш тўғрисида” 103-Конвенсия- “Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисида, 122-Конвенсия- Ирқий қонунларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида халқаро Конвенсия”, “Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенсия” ва бошқалар кирази. Маҳаллий ва халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни декларатив ҳолатда бўлиб қолмаслигини ва ҳужжатларнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида мамлакатимизда бир қатор давлат ва нодавлат ташкилотлари ташкил топди. Масалан: “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази”, “Олий мажлисининг инсон ҳуқуқлари” бўйича вакили ва бошқа ташкилотларни кўришимиз мумкин. Биргина шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар масаласини оладиган бўлсак, бу инсонга тегишли хусусиятдир. Сиёсий -ҳуқуқий томондан фуқароларнинг шаъни ва кадр-киммати, унинг ҳаёти ва соғлиги ёки шахсий фуқаролиги кабилар такрорланмайдиган бойлиқдир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 27-моддасида «Ҳар ким ўз шаъни ва обрусига қилинган тажовўзлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан химояланиш ва тураржой дахлеизлиги ҳуқуқига эга» деб белгиланган. Киши шаъни-бу шахс баҳосидир. Жамият аъзоси сифатида унинг ижтимоий ва маънавий хусусиятлари улчовидир. Инсон кадр-киммати ўзининг жамиятдаги урнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятларига, дунёкарашига қараб ўзини ўзи ички баҳолашдир. Шундай қилиб, шаън ва обру, кадр-киммат, жамоатчилик ва шахс, **уртасидаги** маълум бир ижтимоий алокани акс эттиради. Мамлакатимизда шахснинг кадр-киммати сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан юкори баҳоланади ҳамда химоя қилинади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси инсон шаъни обруси ва кадр -кимматини қуриклаш билан бирга уларни фуқаролик, маъмурий, ҳуқуқий манфаатлар билан химоя қилишни

кафолатлайди. Шахсга нисбатан хакикатга тугри келмайдиган, шаън ва кадр-кимматини тахкирловчи ахборотлар таркатилса, у суд оркали химояланишни талаб қилишхуқуқига эга бўлади. Унинг учун фуқаролик, маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг 121-модда 5-бандида зарар, ор-номус, кадр-киммат ва шаъни, обру-эътиборини ҳақоратловчи маълумотларни тарқатиш туфайли етказилган бўлса, маънавий зарар копланиши, 122-моддасида эса маънавий зарарни коплаш микдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек товон тулашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб, суд томонидан аниқланиши, қусатилган зарарни коплаш микдирини аниқлашда эса оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинishi лозим. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 140-моддасини қурадиган бўлсак, бунда ҳақорат, яъни шахснинг шаъни ва кадр-киммати беодоблик билан қаяддан тахкирлаш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг 25%гача микдорда жарима ёки 1 йилгача ахлоқ тўзатиш ишлари уч ойгача муддатга қамок билан жазоланади дейилган. Юқорида келтирилган мисоллардан қуриниб турибдики, шахснинг шаъни ва кадр-киммати ор-номуси қаттиқ химояланган. Мамлакатимизда инсоннинг муносиб турмуш кечириши учун сиёсий, ҳуқуқий асосда мустақкам инсонпарварликнинг олий мақоми даражасида яратилгандир. Ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятини яратиш учун барча шарт-шароитлар яратилган, лекин шунга қарамай, ҳали қамчиликлар йук эмас. Қамчиликлар ҳақида уйлаганимизда Ўзбекистон Президентининг қуйидаги сўзларини эслаймиз: “Жамиятда- , деб ёзади И.А.Каримов-демократия қай даражада эканлигини белгиловчи қаида учта мезон мавжуд. Булар халқ қарорлари қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳақиқатдан ҳам халқимизнинг қўпчилик қисми қабул қилинаётган қарорлар қонунларни ўзларида сингдириб олмаганлар. Оммавий ахборот воситаларида, ҳукумат қарорларида ва қонунлар қенг микёсда тарғиб этилишига қарамай

эътиборсизлик, локайдлик мавжуд. Масалан: “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари” нодавлат ташкилоти бўлиб, 1992 йилда бтртнчи Президент И.А.Каримов фармони билан “Маҳалла” республика хайрия жамгармаси ташкил этилганлиги, 1993 йилда “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида” қабул қилинган бўлиб бу орган нодавлат ташкилот ҳисобланади. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳақида қанчалик қуп тушунтириш ишлари олиб борилишига ва оммавий ахборот воситалари орқали кенг тағрибот қилинишига қарамай, фуқароларимиз тасаввури биз қутганчалик эмас. Масалан, Жиззах шаҳри ва Баҳмал тумани фуқаролари уртасида утказилган синовда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳокимиятга тобелик даражасини 65 % деб, уни қандай тушунасиз деган саволига 46 % жамоани тушунишини, 16 % эса шахсан ўзини деб тушинишган. Мана шу келтирилган тадқиқот натижасидан ва бошқалардан келиб чиқиб, ҳулоса қиладиган бўлсак, мамлакатимизда ҳуқуқий демократик фуқаролик жамияти яратиш, Конституция ва қонунларнинг устуворлигини таъминлаш учун етарли ҳуқуқий замин яратилди. Лекин қонунларнинг ҳукмронлиги, ҳатто, давлат устидан омилқорлигини, фуқароларнинг эгаллаб турган мавқеи ва мансабидан қатъий назар қонун олдида бир хилда тенглигини абсолют таъминланишини муҳим механизмларидан бири бу фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятининг даражасига боғлиқдир. Ҳулоса қилиб айтганда, амалий ҳаётимизда қонунлар фаол ишлашини таъминлаш халқимизнинг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий онги билан боғлиқ эканлигини эътироф этган ҳолда, қонунларни ҳурмат қилиб ва унга риоя этиб яшашга ургансак, фуқаролик жамиятимизда буюк келажак сари дадил қадам булар эди.

Хулоса.

Фуқаролик жамияти инсоният тарихий тараққиётнинг, маданий-маърифий юксалишининг етуклик даражасидир. Мазкур жамият ижтимоий муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий тартибга солинганлиги, умуминсоний демократик кадриятлар ва институтлар қарор топганлиги, адолатли қонунлар тизими шаклланганлиги, давлат ва барча сиёсий институтлар халқ ва фуқаролар манфаати учунгина фаолият кўрсатадиган, фуқаролари комилликка, юксак маънавий сифатларга эришганлиги билан таърифланади

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов ушбу масалалар юзасидан тухталиб утар экан, жумладан, куйндагиларни таъкидлаган: «Биз фуқаролик жамияти куришга интиломдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халқка топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»⁶⁵. Дарҳақиқат, давлатчилик демократик тарзда ривожланиб, тобора жамиятга яқинлашиб, унинг халқчил табиати, яъни халқка хизмат қилиш хусусияти ҳокимиятнинг моҳият белгисига айланиб боради.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришган дастлабки кунларданок давлат сиёсатининг устувор йуналиши мамлакатда фуқаролик жамиятини барпо этиш бўлиб келмокда. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъбири билан айтганда, «Бизнинг асосий ўзок муддатли ва стратегик вазифамиз, аввалгича қолади, - бу демократик давлат, фуқаролик жамиятини куриш, бозор иқтисодийётини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва катъият билан боришдир»⁶⁶.

Бинобарин, фуқаролик жамиятини барпо этиш — бу, энг аввало, инсон, жамият ва давлатнинг ўзаро маърифий алоқадорлиги бўлиб, унда инсон, унинг

⁶⁵ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. / Ватан саждагоҳ, каби мукаддасдир. Т.3.—Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. -Б.11

⁶⁶ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох, этишдир,—Тошкент: «Ўзбекистон», 2005. —Б.34

хуқуқлари ва манфаатлари устувор аҳамиятга эга булади. Бундай жамиятда мавжуд буладиган ижтимоий муҳит давлатнинг қонунлар доирасида фаолият кўрсатишига, ўз навбатида, фуқароларнинг хуқуқлари ва эркинликлари тула-туқис таъминланишига шароит яратади, асосий омил бўлиб хизмат қилади. «...Бу маконда қонун устивор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг хуқуқ ва эркинликлари тула даражада руёбга чиқшига кумаклашади»⁶⁷.

Мамлакатимиз истикболи унинг келгусида эришадиган буюк макоми нафакат халкимизнинг юксак муваффақиятларига ҳамда жамиятимизнинг белгиланган марраларга ижтимоий ва маданий тараққиётйўлидан катъий бориш қрбилиятига, балки миллатнинг маънавий куч-қудрати, интеллектуал салоҳиятига ҳам боглиқдир. Халкнинг маънавий ва маданий кадриятларини қайта тиклаш, ўз навбатида белгиланган эзгу мақсадлар сари сабр-матонат билан интилишни, ҳозирги ва келгусида эришилиши мулжалланаётган маданият даражасини чуқур таҳлил этишни ҳамда унга илмий асосланган ҳолис баҳо беришни тақарзо этади.

Маълумки, маданият шундай қудратли ходисаки, у халкнинг ижтимоий онгини, руҳиятини, маънавий дунёсини акс эттиради, унинг ўзлигини англашга, маънавий кадриятларини тиклашга кумак беради. Маданият жамият, шахс фаолиятининг (қайфиятининг) нафакат кутаринки юксак соҳаси, балки у бутун халқни улкан ва мураккаб вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга руҳдантирадиган ҳамда сафарбар этадиган қудратли кучдир. Бугунги кунда жамиятнинг умумий маданиятини, жумладан, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш фуқаролик жамиятини барпо этиш, шунинг баробарида ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг муҳим омили сифатида майдонга чиқмоқда. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш концепцияси марказида миллий маънавий-маданий меросга, халкимизнинг ахлоқ, одоб,

⁶⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари / Хавфсизлик ва барқарортараққиётйўлида. Т.б.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1998. -Б.151

инсонпарварлик анъаналарига асосланиш масаласи туради. Янги ижтимоий воқелик — фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадларига миллий, тарихий-маданий тажрибани мустақилтараққиётимиз даврида вужудга келган маданий кадриятлар ва тажриба билан уйғунлаштириш учун илмий асосларни, киёсий таҳлиллар билан бойитилган, замонавий демократик тараққиётга мўътавсиялар ишлаб чиқиш мўҳим.

Республикаимиз Биринчи Президенти И.А.Каримов республика ҳуқуқ-тартибот идоралари раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан махсус учрашув утказиб (1997 йил 20 май), халқнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш масаласини жиддий тарзда кун тартибига қуйдилар. Бу бежиз эмас эди, чунки айнан аҳоли ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш орқали халқни демократик янгилашишлар ва ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш мумкин. Учрашувда давлатимиз раҳбари қуйидагиларни алоҳида таъкидлади: «Ўзбекистон... ўзига хос ва мўъ тараққиётйўлини танлаб олди. Бу йўлнинг моҳияти бозор муносабатларига асосланган эркин фуқаролар жамиятини қуриш, халқимизга муносиб турмуш шароити яратиб беришдан иборатдир»⁷³. Бунга эришиш учун, аввало, жамиятнинг сиёсий фаоллигини ошириш таказо қилинади, иккинчидан, «аҳолига чуқур ҳуқуқий билимлар беришни йўлга қуйиш, бу орқали ҳуқуқий маданиятни оширишга эришиш,... том маънодаги ҳуқуқий онгни шакллантириш талаб этилади. Бу жамиятнинг тугри, демократик йўлдан ривожланиши учун зарурдир»⁷⁴.

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига қутарилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 25 июндаги «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини урғаниш ишини яхшилаш хақида»ги Фармони⁷⁵, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августдаги «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури»⁷⁶ қабул қилинганлиги бунинг яққол

исботидир.

Шу урин да таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамияти билан давлат уртасидаги муносабат, ўзаро алокалар тизими ҳозирга қадар юридик фанимиз томонидан жиддий таҳлил этилмаган соҳа ҳисобланади. Купчилик илмий тадқиқотларда давлатнинг жамият ишларини бошқариш даги роли ва имкониятларини очишга устуворлик бериб келинмоқда. Бунда давлатнинг бош ислохотчилик ролига ургу берилиб, жамиятнинг ўзини ўзи бошқариш хусусияти, ижтимоий муносабатларни жамиятнинг ўз ички имкониятлари, ижтимоий механизмлари воситасида тартибга солиш қобилияти эътибордан четда қолмоқда.

Фуқаролик жамияти билан давлат уртасидаги ўзаро алокаларни боғловчи восита сифатида мамлакатимизда шаклланаётган куппар-тиявийлик тизими (сиёсий партиялар) алоҳида урин тутади. Сиёсий партиялар жамият билан давлат идоралари уртасидаги алокалар ва муносабатларни мунтазам таъминловчи ижтимоий тўзилмалар ҳисобланади. Улар жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар (катламлар)нинг сиёсий эҳтиёж ва манфаатларини шакллантиради ҳамда акс эттиради. Бундай муҳим институтларнинг Ўзбекистонда шаклланиш жараёнлари, хусусиятлари ва тенденцияларини ҳуқуқий жиҳатдан илмий-назарий таҳлил қилиш алоҳида диққатга лойиқдир. Бу жараёнлар жамиятда руй бераётган аҳолининг сиёсий фаоллашуви, сиёсий институтлашуви (табақалашуви)ни, айниқса, ҳуқуқий ижтимоийлашувини бевосита акс эттиради.

Фуқаролик жамияти институтлари мустақамҳуқуқий пойдевор, яъни демократик қонунлар асосида, муайян ҳуқуқий муҳитда фаолият юритадилар. Улар ўзҳуқуқий макомини тула-туқис англаб етиши, қонун билан ўз^{ла}рига берилган ҳуқуқ ва имкониятлардан фойдаланиш савияси, қолаверса, давлат органлари билан буладиган турли-туман алокаларда намоён буладиган ҳуқуқий маданиятнинг мазмуни, табиати, механизми ҳам ҳали юридик адабиётда илмий жиҳатдан етарлича урганилмаган мавзу ҳисобланади. Ушбу масалаларни пухта таҳлил этиш, уларнинг моҳиятига етиб бориш фуқаролик

жамиятини барпо этишдек муҳим вазифани муваффақиятли ҳал қилишга кумаклашади.

Юкоридаги таҳлиллardan келиб чиккан холда таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг маънавий-ҳуқуқий асосларини теран шакллантириш, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва сиёсий фаоллигини юксалтириш, замонавий-маърифий, маънавий, ҳуқуқий маданиятни қарор топтириш муҳим аҳамиятга эга.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: “Ўзбекистон”, //2015й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 227-модда.
3. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 213-модда.
4. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002 й. 12-сон, 215-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш, ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами, 2007.- №15.- 151- модда.
6. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 25 сентябрдаги “Ижтимоий шерикчилик тўғрисида”ги қонуни //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами, 2014 йил, 39-сон, 488-модда.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 22 апрелдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзибошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартириш ва қушимчалар киритиш хақида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами, 2013 йил, 17-сон, 219-модда.
8. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги “Нодавлат нотижорат ташкилотлари”тўғрисидаги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон, 115-модда.
9. Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 27 декабрдаги “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1991 йил, 4-сон, 76-модда.

II. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти асарлари:

1. Каримов И.А. Буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз кулимиз билан кураимиз. 7-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1999.-410 б.
3. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. 14-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2006. -280 б.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008. -174 б.
5. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Т.: “Ўзбекистон” 2010.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон. 2011.
7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан кураимиз. -Т.: Ўзбекистон. 2017.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий интизом ва шахсий жавобгарлик —ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. —Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017.

III. Қўшимча манба, дарслик ва ўқув қўлланмалар:

1. Авесто. - Т.: Шарқ, 2001.
2. Қуръони карим. - Т.: Чўлпон, 1993.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
4. Ал-Бухорий Абдуллоҳ Ал-Жомий ас—Саҳих. Хадислар. 1-4 - жилдлар. -Т.: Қомус, 1992.
5. Имом ат-Термизий. Саҳихи Термизий. - Т. Қомус, 1993.
6. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. - Т.: Фан, 1968.
7. Темур тузуклари. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.
8. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи. - Т.: Чўлпон, 1996.
9. Навоий Алишер. Махбуб-ул кулуб. - Т.: Фан, 1987.
- 12.Қаюмов Р.К- Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Дарслик.

- Т.: ИИВ Академияси, 1997. - 400б.
10. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Дарслик. - Т.: “Молия”.- 2002,645б.
 11. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи: Дарслик. Х-Т.Одилқориев таҳрири остида. - Т.: ИИВ Академияси, 2005. - 752б.
 12. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. -Т.: ТДЮИ, 2008.
 13. Маънавият асослари. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик. М.С.Лафасов ва бошқалар. - Т.: “Чулпон”, 2008.
 14. Темур тузуклари. ЎзФА -Т.: ”Ўзбекистан”, 2011.
 15. Конституция ва баркамол жамият орзуси. Х.Т.Одилқориев. -Т.: “Ўқитувчи” НМИУ, 2012.
 16. Шахс ва жамият. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик. Ш.Азизов. - Т.: “Шарқ”, 2013.
 17. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик. К. Назаров ва бошқалар. - Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий ассоциацияси”, 2014.
 18. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. (Ўқув қўлланма). Муаллифлар жамоаси. - Т.: “Шарқ”, 2014.

IV. Интернет ресурслари:

1. www.press-service.uz - Ўзбекистон Республикаси Президентининг матбуот хизмати
2. www.gov.uz - Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати портали
3. www.nimfogo.uz - Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилишмустақил институту
4. www.ombudsman.gov.uz-Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари буйича вакили (Омбудсман)

Назорат учун мавзулар.

1. Инсон ҳуқуқлари ни мустаҳкам таъминланганлиги - фуқаролик жамиятининг тақозоси.
2. Глобаллашувнинг фуқаролик жамияти тараққиётига таъсири.
3. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларида ўзбек моделининг ифодаси.
4. Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларида фуқаролик жамияти тамойилларининг аниқ белгилаб берилганлиги
5. Фуқаролик жамиятини барпо этиш ва ривожлантиришга оид қонунларнинг мазмун- моҳияти.
6. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси асосида фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга қаратилган қонунларнинг қабул қилиниши.
7. Эркинлик - бу бурч масъулиятидир.
8. Фуқаролик жамиятини шахс, давлат ва жамият манфаатлари асосида шаклланиши.
9. Қонуннинг устуворлиги - ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг устувор йуналишидир.
10. Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратилиши ва такомиллаштирилиши.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги қонуни - ижтимоий шерикликнинг ҳуқуқий асоси сифатида.
12. Жамоатчилик назорати ва унинг ҳуқуқий асослари.
13. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини мустаҳкамланиши.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги қонунининг фуқаролар ва жамоат ташкилотлари фаолиятидаги аҳамияти.
15. Фуқаролик жамиятида аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий фаоллиги.
16. Фуқаролик жамияти тараққиётида ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий маънавиятнинг ўзаро боғлиқлиги.

Мундарижа

Кириш.....	3-8
------------	-----

I.Боб. Фуқаролик жамияти ва парламентаризм.

I.1.Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов асарларида фуқаролик жамиятини барпо этиш масалалари	9-19
I.2.Қонуннинг устуворлиги - ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг устувор йўналишидир	19-25
I.3.Фуқаролик жамияти асослариини шакллантиришда шахс, давлат ва жамият манфаатларининг ўзаро уйғунлиги	26-34
I.4.Ривожланган фуқаролик жамиятининг вазифаси инсоннинг эркилигини таъмилаш, ижтимоий ҳимояланганлик ҳолатини барқарор этишдан иборат.....	34-39

II.Боб. Фуқаролик жамияти: келиб чиқиши, тарихи ва тараққиёти.

II.1.Фуқаролик жамияти: тарихи, тушунчаси ва юридик табиати.....	39-57
II.2.Фуқаролик жамияти тўғрисидаги ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг вужудга келиши ва ривожланиши.....	57-60
II.3.Шарқ ва Ғарб аллома ва мутафаккирларининг одил ҳуқумдор, демократия, фозил жамият, ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари	60-68
II.4.Қонун устуворлиги-ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг асосий шартидир.	60-74
Хулоса	75-79
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	80-82
Назорат учун мавзулар.	

